ISSN 0972-2335

ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ

ਅਕਤੂਬਰ 2017

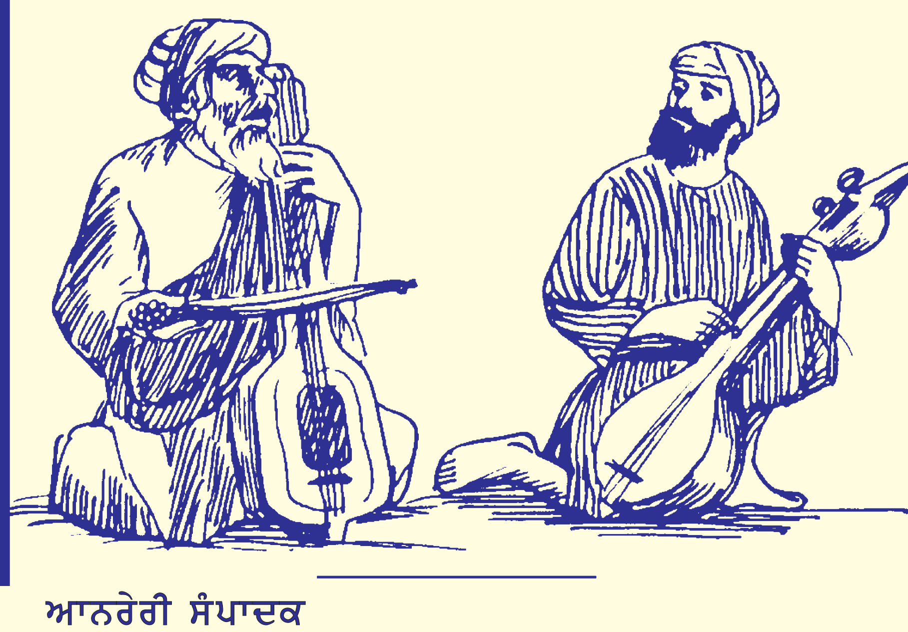

ਆਨਰੇਰੀ ਸੰਪਾਦਕ
ਡਾ. ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ

ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਤਾਂਘ

ਦੱਸੀਂ ਦੱਸੀਂ ਐ ਅਸਮਾਨ ਸਿਰ ਤੇ,
ਕਦ ਤੱਕ ਏਸ ਸਿਰ ਤੇ ਤੂਫ਼ਾਨ ਰਹਿਸੀ।

ਕਦ ਤੱਕ ਬ੍ਰਿਹਾ ਦਾ ਤੀਰ ਸੀਨਾ
ਮਾਹੀ ਚਾਕ ਬਿਨ ਰਖੀ ਨਿਸ਼ਾਨ ਰਹਿਸੀ

ਕਦ ਤਕ ਏ ਯਾਰ ਦੇ ਵਸਲ ਕਾਰਨ
ਚੀਕਦੀ ਬੁੱਲਾਂ ਦਾਸਤਾਨ ਰਹਿਸੀ।

ਕਦ ਤਕ ਏ ਮਾਹੀ ਦੀਦਾਰ ਬਾਝੋਂ
ਮੇਰੇ ਪ੍ਰੀਤਮਾ ਤੜਫਦੀ ਜਾਨ ਰਹਿਸੀ

ਉਧਰੋਂ ਫਾੜ ਸੀਨਾ ਚਾਕ ਚਾਕ ਕਰਕੇ
ਫੱਟ ਵੇਖ ਲੈ ਸੀਨੇ ਜੁਦਾਈਆਂ ਦੇ

ਆਖਾਂ ਪ੍ਰੀਤਮਾਂ ਮੈਨੂੰ ਦੀਦਾਰ ਦੇ ਜਾ
ਕੂੰਕਾਂ ਸੁਣ ਲੈ ਠੰਢੀਆਂ ਆਹੀਆਂ ਦੇ।

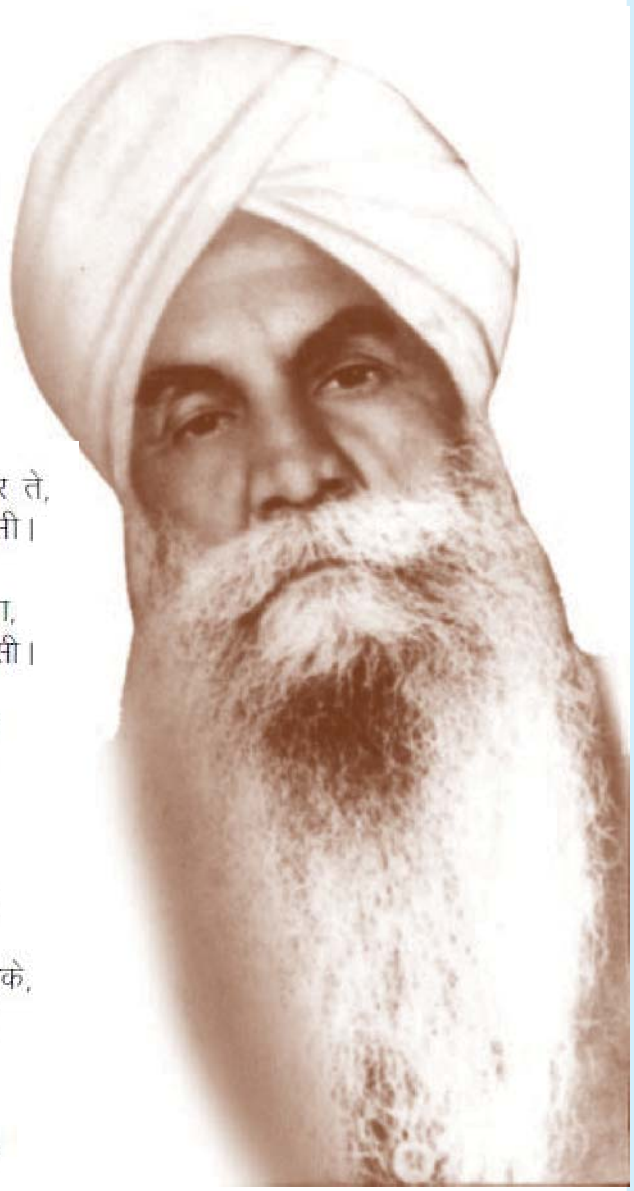

दस्सीं दस्सीं ऐ खड़े असमान सिर ते,
कद तक एस सिर ते तूफान रहसी।

कद तक इह बिरहा दा तीर सीना,
माही चाक बिन रखी निशान रहसी।

कद तक ए यार दे वसल कारन,
चीकदी बुल्लहां दास्तान रहसी।

कद तक इह माही दीदार बाझों,
मेरे प्रीतमा तड़फदी जान रहसी।

उधरों फाड़ सीना चाक चाक करके,
फटट् वेख लै सीने जुदाईयां दे।

आखां प्रीतमा मैनूं दीदार दे जा,
कूकां सुण लै ठंडीयां आहियां दे।

ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ

ਸੰਪਾਦਕ (ਆਨਰੇਰੀ)

ਡਾ. ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ

ਐਮ.ਏ. (ਸੰਗੀਤ, ਪੰਜਾਬੀ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਧਿਐਨ), ਪੀਐਚ. ਡੀ

ਸਹਿਯੋਗੀ

ਸ. ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ▲ ਸ. ਨਵਤੇਜ ਸਿੰਘ

ਇਸ ਅੰਕ ਵਿਚ

ਸੰਪਾਦਕੀ : ਕਰਉ ਬੇਨੰਤੀਆ 4

ਆਸ਼ਾਵਾਦ

ਤੁਖਾਰੀ ਬਾਰਹਮਾਹਾ ਦਾ ਸੰਗੀਤ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ

ਡਾ. ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ

ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਸੰਗਤ ਅਤੇ ਕੀਰਤਨ 6

ਡਾ. ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ

ਸਰਗਮ -ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ -ਰੇ 8

ਨਾਵਲ - ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਸਹਿਗਲ

Heritage of Sant Sipahis 14

Books by-* S. Rajinder Singh Singh Jolly

Review by: Dr. Harpreet Kaur**

ਸਰਗਮ

ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਸਹਿਗਲ 20

ਸੁਰ ਲਿਪੀ, ਰਾਗ ਕਾਨੜਾ ਮਹਲਾ 5 23

ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ

▲ ਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਵਿਚਾਰ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪਾਦਕ ਜਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ ਟ੍ਰਸਟ ਦਾ ਸਹਿਮਤ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।

▲ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ' ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੇ ਪੱਤਰ ਨੰ: ੪/੮/੯੦ ਮਿਤੀ ੨੦/੨/੯੧ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜ ਦੇ ਸੀਨੀਅਰ ਸੈਕੰਡਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਦੀਆਂ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਲਈ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਹੈ।

▲ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ ਟ੍ਰਸਟ (ਰਜਿ.)' ਲਈ ਡਰਾਫਟ, ਮਾਇਕ ਸਹਾਇਤਾ, ਚਿੱਠੀ ਪੱਤਰ ਅਤੇ ਰਚਨਾਵਾਂ ਭੇਜਣ ਲਈ ਪਤਾ-

ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ ਟ੍ਰਸਟ (ਰਜਿ.)

422, ਸੈਕਟਰ 15-ਏ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ 160 015

ਫ਼ੋਨ : 0172-2772660, 098140 53630

e-mail: drjagirsingh@gmail.com

Website : www.amritkirtan.com

Typesetting & Design

ਸਿਰਜਣਾ ਪ੍ਰਿੰਟਰਜ਼ ਅਤੇ ਸਟੇਸ਼ਨਰਜ਼,

ਸ਼ੋਅਰੂਮ ਨੰ: 443, ਮਟੌਰ, ਸੈਕਟਰ 70, ਮੁਹਾਲੀ

ਫੋਨ : 0172-2216283, 98150-72197

ਮਾਇਕ ਸਹਾਇਤਾ ਭੇਜਣ ਲਈ

ਚੈੱਕ ਜਾਂ ਡਰਾਫਟ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ ਟ੍ਰਸਟ' ਦੇ ਨਾਮ ਹੀ ਭੇਜੇ ਜਾਣ ਜੀ। ਜਾਂ State Bank of Patiala ਵਿਚ Amrit Kirtan Trust A/c 65079603302, IFSC:STBP0000240 ਵਿਚ ਸਿੱਧਾ ਜਮਾਂ ਕਰਾ ਕੇ ਸਾਨੂੰ ਨਾਮ ਅਤੇ ਐੱਡਰੈੱਸ ਜ਼ਰੂਰ ਸੂਚਿਤ ਕਰੋ ਜੀ ਤਾਂ ਜੋ ਅਸੀਂ ਰਸੀਦ ਕੱਟ ਸਕੀਏ।

Donations to AMRIT KIRTAN TRUST are eligible for relief u/s 80 G of Income-Tax Act, 1961 (43 of 1961) vide CIT/- I/ CHD/ Tech./ 80-G/ 2008-939 dated 19-05- 2008 valid up to 31/03/2012 and now valid in perpetuity.

Cheque should be sent in the name of AMRIT KIRTAN TRUST payable at chandigarh. Donations also can be sent by money order

ਆਸ਼ਾਵਾਦ

ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਵਿੱਚ ਆਸ਼ਾਵਾਦੀ ਰਹਿਣਾ ਸੌਖਾ ਨਹੀਂ।ਭਾਵੇਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦਾ ਤੇਰਾ ਕੀਆ ਮੀਠਾ ਲਾਗੈ, ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਸੰਗਤਾਂ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਸੁਣਾਇਆ ਹੈ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਆਪਣੇ ਤੇ ਬੀਤਦੀ ਹੈ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਡੋਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।ਫਿਰ ਉਹਨਾਂ ਮਹਾਨ ਪੁਰਖਾਂ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨੀਆਂ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਅਚੰਭਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।ਜਦੋਂ ਕਿਧਰੇ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਕੁਝ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹਾਂ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਵਿੱਚ ਰਖਦਾ ਹੈ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਾਠਕਾਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝਾ ਕਰਨ ਨੂੰ ਮਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਿੱਛੇ ਜਿਹੇ ਨੈੱਟ ਤੇ ਇਹ ਲੇਖ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜੋ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਸਾਂਝਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।

SMALLER PRISON CELL

by Jim Stovall

I have just undertaken an intensive study on the concept of optimism. The results of this study will be released in an upcoming book of mine entitled The Art of Optimism. Optimism is the concept of looking for the best in every situation. I am keenly aware of the fact that bad things happen to good people, and we all deal with setbacks, but for every person who has been devastated by divorce, beleaguered by bankruptcy, or faced the despair of unemployment, I can show you someone else who has dealt with the same circumstance but found a ray of hope within.

Arguably the greatest writer and thought leader in the field of personal development, Napoleon Hill, wrote “Every adversity is endowed with a seed of equivalent or greater good.” This tells us that in every bad situation there is potential for greater good. In the midst of despair, it is often hard to recognize this. I believe we can achieve breakthroughs when we find others who have dealt with situations worse than our own and have triumphed.

I remember that fateful day when I woke up and instantly realized I had lost the remainder of my sight, and I knew I would live the rest of my life as a blind person. I was 29 years old and had never even met anyone who had dealt with a visual impairment or blindness. The only plan I could come up with involved moving into a small 9- by 12-

foot room in the back of my house where I gathered my radio, my telephone, and my tape recorder. This little 9- by 12-foot self-imposed prison became my whole world.

As the author of over 40 books and nearly 1,000 of these weekly columns, I'm embarrassed to admit to you that when I could read with my eyes as you are reading these words, I don't believe I ever read a whole book; but after losing my sight and discovering audiobooks, I became a voracious reader. So while my body was stuck in that 9- by 12-foot room, my mind expanded into the entire universe.

I read many books in a vain attempt to find someone whose circumstances I could relate to; but then, an audiobook about Nelson Mandela came into my self-imposed prison. I discovered that there was a man I had never heard of who lived in a faraway place and was confined for many years in an 8- by 7-foot cell. I did the math and discovered his prison was approximately half the size of my own. This gave me a spark of hope to imagine Mandela in his prison while I was in my own.

again, but he became president of his country and led his people toward freedom. I realized if he could do that, there was hope for me. That hope lead to possibility which led to belief which led to action that created my new reality.

Regardless of your circumstance, there is someone who has dealt with the same situation or something even worse. If you give them a chance, they will lead you out of the desert and into your own promised land.

As you go through your day today, remember Napoleon Hill's words and Nelson Mandela's life. ਇਸ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਵੀਚਾਰ ਤੁਸੀਂ ਸਾਡੀ ਵੈੱਬ ਸਾਈਟ www.amritkirtan.com d/ guest book ਵਿੱਚ ਲਿਖ ਸਕਦੇ ਹੋ। ਭੁੱਲ ਚੁੱਕ ਖਿਮਾ ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ

ਤੁਖਾਰੀ ਬਾਰਹਮਾਹਾ ਦਾ ਸੰਗੀਤ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ

* ਡਾ. ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸੰਗੀਤ ਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਬਾਰਹਮਾਹ ਇਕ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਲੋਕ ਗਾਇਨ ਰੂਪ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਦੋ ਰੂਪ ਤੁਖਾਰੀ ਛੰਤ ਮਹਲਾ ੧ ਬਾਰਹਮਾਹ ਅਤੇ ਬਾਰਹਮਾਹਾ ਮਾਝ ਮਹਲਾ ੫ ਘਰੁ ੪ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਬਾਰਹਮਾਹ ਰਚਨਾ ਲਈ ਰਾਗ ਤੁਖਾਰੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਬਾਣੀ ਦੇ ਗਾਇਨ ਲਈ ਰਾਗ ਮਾਝ ਦਾ ਨਿਰਧਾਰਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਰਾਗ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਉਪਲਬਧ ਨਹੀਂ। ਇਹਨਾਂ ਰਾਗਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਬਾਰਹਮਾਹ ਦੇ ਗਾਇਨ ਰੂਪ ਦੇ ਗਾਇਨ ਵਿਧਾਨ ਤੋਂ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਬਾਰਹਮਾਹ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਨਿਵੇਕਲੇ ਗਾਇਨ ਰੂਪਾਂ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਬਾਰਹਮਾਹ ਦੀ ਵਡੇਰੀ ਪੁਰਾਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੇ ਮਨੋਰਥਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਰਚਿਤ ਇਹ ਬਾਰਹਮਾਹ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਛੰਦ ਵਿਚ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਦੋਹਰਾ, ਪਉੜੀ, ਡਿਓਢ, ਕਾਫੀ ਤੇ ਬੈਂਤ ਛੰਦ ਵਰਗੇ ਵਿਭਿੰਨ ਛੰਦ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਰਚਿਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਬਾਰਹਮਾਹ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਕਿਸਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਵਿਭਿੰਨ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹੀਰ, ਸੋਹਣੀ, ਸਸੀ ਅਤੇ ਢੋਲ ਸੰਮੀ ਆਦਿ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਕਤ ਬਾਰਹਮਾਹ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਗਾਇਨ ਵਿਧਾਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਇਹ ਸਾਰੇ ਬਾਰਹਮਾਹ ਗਾਇਨ ਵਿਧਾਨ ਦੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਧਾਨ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹਨ ਜੋ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਦੇ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਦਾ ਹਿਸਾ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕੇ। ਸੰਗੀਤਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਹਰੇਕ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗਾਇਨ ਰੂਪ ਵਿਦਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਾਵਿਕ ਅਨੁਭਵ ਤੇ ਅਨੁਭੂਤੀ ਵਾਂਗੂ ਗਾਇਨ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਤੇ ਅਨੁਭੂਤੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀ ਦਾ ਪੱਧਰ ਉਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਲਾਤਮਿਕ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਦੀ ਨਿਹਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੀਰ, ਸਸੀ, ਸੋਹਣੀ ਤੇਢੋਲ ਸੰਮੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਬਾਰਹਮਾਹ ਦੇ ਸੰਗੀਤ ਵਿਧਾਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਮੂਲ, ਮੌਲਿਕ, ਸੁਰਾਤਮਕ ਆਧਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਬਾਰਹਮਾਹ ਦੀ

ਗਾਇਨ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਾਵਿ ਦੇ ਛੰਦ ਰੂਪ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਭਿੰਨ ਤਾਲਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਲੋਕ ਸੰਗੀਤਬਧ ਰਚਨਾਵਾਂ ਆਪਣੇ ਮੌਲਿਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬਾਰਹਮਾਹ ਦੀ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗਾਇਨ ਵਿਧਾ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਰਾਗਾਤਮਕ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀ ਵਜੋਂ ਨਿਰਧਾਰਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਇਹਨਾਂ ਬਾਰਹਮਾਹ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਤਾਂ ਹੀ ਸੰਪੂਰਣ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇਕਰ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀ ਤੇ ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਪੱਧਰ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਗੀਤ ਵਿਧਾਨ ਨੂੰ ਵੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਦੇ ਸੰਚਾਰ ਲਈ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਜੁਗਤ ਅਪਣਾਈ ਗਈ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਰਾਗ, ਗਾਇਨ ਰੂਪ, ਰਹਾਉ, ਅੰਕ ਤੇ ਹੋਰ ਸੰਗੀਤਕ ਸੰਕੇਤ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸੰਗੀਤ ਵਿਧਾਨ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਸਮੂਹ ਸੰਗੀਤ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਸੰਯੁਕਤ ਤੇ ਸਮਲਿਤ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀ ਸੰਪੂਰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਬਾਰਹਮਾਹ ਤੁਖਾਰੀ ਦਾ ਸੰਗੀਤ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਕੁਲ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਮੌਲਿਕ ਵਿਧਾਨ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ 'ਬਾਰਹਮਾਹ' ਬਾਣੀ ਲਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਰਾਗ 'ਤੁਖਾਰੀ' ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਦੀ

ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਅਤੇ ਕਰਨਾਟਕੀ ਸੰਗੀਤ ਪੱਧਤੀ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਪਲਬਧ ਨਹੀਂ। ਭਾਵੇਂ ਸਿੱਖ ਕੀਰਤਨਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਰਾਗ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀ ਲਈ ਕੀਤਾ ਪਰੰਤੂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਸੰਗੀਤ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਗਾਇਨ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਸ ਰਾਗ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸੂਫੀ ਸੰਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਾਬਾ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਵੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਅਨੁਕਰਣ ਕਰਦੇ ਹੀ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਇਸ ਮੌਲਿਕ ਰਾਗ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਨੂੰ ਹਿਮਾਲਾ ਦੇ ਉਤਰ ਪੱਛਮ 'ਤੁਖਾਰ' ਇਲਾਕੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਰਾਗਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਦੇਖੀਏ ਤਾਂ ਰਾਗਾਂ ਦੀ ਸੁਰਾਤਮਕ ਪਹਿਚਾਣ ਜਾਂ ਨਿਰਧਾਰਤ ਸ਼ਾਸਤਰ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਸੰਕੇਤ ਮਾਤਰ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹਰ ਰਾਗ ਦੀ ਆਪਣੀ ਇਕ ਸੰਗੀਤਕ ਖੁਸ਼ਬੋ ਜਾਂ ਤਾਸੀਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਰਾਗ ਦਾ ਨੂਰ (Aura) ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਾਗ ਦੇ ਇਸ ਨੂਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਉਸ ਦੀ ਜੀਵੰਤ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਤੁਖਾਰੀ ਰਾਗ ਦੇ ਸੁਰਾਤਮਕ ਪ੍ਰਵਾਹ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਸੰਗੀਤਕ ਨੂਰ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਗਹਿਰ ਗੰਭੀਰ ਸ਼ੀਤਲ ਸਥਿਲਤਾ ਵਿਚੋਂ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਪਰਤ ਦਰ ਪਰਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਨੂਰ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਇਸ ਰਾਗ ਦੀ ਸੁਰਾਤਮਕ ਥੜ੍ਹਤ ਗਤੀ ਪਕੜਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਰਾਗ ਦੀ ਰੰਜਕਤਾ ਦਾ ਸੰਮੋਹਨ ਮਨ ਨੂੰ ਵਿਸਮਾਦੀ ਖੇੜੇ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਲ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਸੰਗੀਤ ਵਿਗਿਆਨ ਜਾਂ ਕੇਵਲ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਦੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਹਾਸਿਲ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਸ ਦੀ ਉਪਲਬਧੀ ਹਰ ਮਾਨਵ ਮਨ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਗ ਦੀ ਸੁਰਾਤਮਕ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਗੰਭੀਰ ਅਤੇ ਵਿਯੋਗ ਵਾਲੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮੂਰਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਮਰਥ ਹੈ। ਕੁਝ ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਤੁਖਾਰੀ ਦੇ ਸਮ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਕ ਰਾਗ ਮੰਧੁਵੰਤੀ ਵਿਚੋਂ ਉਪਲਬਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਉਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਗਾਇਨ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੈ।

ਇਸ ਰਾਗ ਨੂੰ ਬਾਰਹਮਾਹ ਤੁਖਾਰੀ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਵਾਚੀਏ ਤਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਮਿਲਾਪ ਦੀਆਂ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਬਾਰਹਮਾਹ ਦੇ ਬਾਰਾਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਚਿਤਰਣ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੀ ਤਾਂਘ, ਉਸ ਤਾਂਘ ਵਿਚੋਂ ਉਤਪੰਨ ਬਿਰਹਾ ਦੇ ਵਿਛੋੜੇ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਕਸਕ ਤੇ ਵੇਦਨਾ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਤੁਖਾਰੀ ਰਾਗ ਦੇ ਸੁਰਾਤਮਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਬਾਰਹਮਾਹ ਕਾਵਿ ਵਿਚੋਂ ਉਤਪੰਨ ਭਾਵ ਸੁਰਾਤਮਕ ਪ੍ਰਵਾਹ ਦੇ ਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਪਰਤ ਦਰ ਪਰਤ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਤੀਬਰ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਮਿਲਾਪ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜਿਵੇਂ ਕਰਮ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਤੋਂ ਵਿਛੋੜੇ ਜੀਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਮਿਲਾਪ ਦਾ ਰੋਸ਼ਨ ਰਾਹ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਲਈ ਮਨ ਦੀ ਸਥਿਲਤਾ ਅਤੇ ਸਥਿਰਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸੁਰਾਤਮਕ ਪ੍ਰਵਾਹ ਦੁਆਰਾ ਨੂਰਾਨੀ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਇਸ ਰਾਗ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਬਾਣੀ ਜਾਂ ਬਾਣੀ ਰੂਪ ਲਈ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਵਿਛੋੜੇ ਤੇ ਬਿਰਹਾ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਸਮੋ ਸਕਣ ਦੀ ਸਰਬਾਂਗੀ ਸ਼ਕਤੀ ਜੋ ਇਸ ਰਾਗ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਆਧਾਰ ਹੈ। ਉਹ ਬਾਰਹਮਾਹ ਦੇ ਅੰਤਰੀਵੀ ਭਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਬਾਰਹਮਾਹ ਤੁਖਾਰੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਲਈ ਛੰਤ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਬਾਰਹਮਾਹ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ 'ਛੰਤ' ਗਾਇਨ ਰੂਪ ਨੂੰ ਪਉੜੀ ਵਜੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨਾ (ਜਿਹਾ ਕਿ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਬਾਰਹਮਾਹ ਦੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਨੂੰ ਪਉੜੀਆਂ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ) ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਕਿਉਂਜੋ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸੰਗੀਤ ਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਪਉੜੀ ਤੇ ਛੰਤ ਦੋ ਅਲਗ ਅਲਗ ਗਾਇਨ ਰੂਪ ਹਨ। ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕੀਰਤਨ ਰਚਨਾ 'ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ' ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਵਿਚ ਛੰਤ ਤੇ ਪਉੜੀ ਦੋ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਧਾਵਾਂ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗਾਇਨ ਰੂਪਾਂ ਨਿਤਾ ਪ੍ਰਤਿ ਦੀ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਬਾਰਹਮਾਹ ਤੁਖਾਰੀ ਦੀ ਛੰਤ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਗਾਇਨ ਵਿਧਾ ਪਖੋਂ ਦੇਸੀ ਗਾਇਨ ਵਿਧਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਲੋਕ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਛੰਤ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵਾਚੀਏ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਸਾਧਾਰਣ, ਸਪਸ਼ਟ ਤੇ ਅਨੁਭਵਯੁਕਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਸਤਰਾਂ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਤੀਬਰਤਮ ਪ੍ਰਭਾਵ ਲਈ ਦੁਹਰਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਧੁਨ ਦੇ ਸਰੋਦੀਪਣ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਤੁਕਾਂਤ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਰੋਦੀ ਲਮਕਾਅ ਜਿਵੇਂ ਆ, ਏ, ਈ, ਐ, ਓ ਸੰਗੀਤਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਆਕਾਰ, ਈਕਾਰ ਅਤੇ ਓਕਾਰਾਤਮਕ

ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਸੰਗਤ ਅਤੇ ਕੀਰਤਨ

ਡਾ. ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ

ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਸੰਗ ਤ ਅਤੇ ਕੀਰਤਨ ਦੋਵੇਂ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਪੂਰਕ ਹਨ। ਕੀਰਤਨ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਗਤ ਕੀਰਤਨ ਸੁਣਨ ਲਈ ਇਕੱਤਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੰਗਤ ਲਈ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚ, ਸਾਧ ਸੰਗ, ਸਤਿ ਸੰਗ, ਸਾਧ ਸੰਗਤ, ਸਤਿ ਸੰਗਤ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸੰਗਤ ਇਕ ਆਦਰਸ਼ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸਰੂਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਸਭ ਇੱਕੋ ਜਿਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਕੋਈ ਉਚ ਜਾਂ ਨੀਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਮ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ-ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਤਾਬਿਆ ਬੈਠ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਸੰਗੀਤ ਜਾਣਦਾ ਹੈ- ਉਹ ਕੀਰਤਨ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਹਰ ਕੋਈ ਮੁਕਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ :-

"ਮੇਰੇ ਮਾਧਉ ਜੀ, ਸਤ ਸੰਗਤਿ ਮਿਲੇ ਸੋ ਤਰਿਆ॥"

(ਗੂਜਰੀ ਮ: ੫, ਪੰਨਾ ੧੦)

ਸੰਗਤ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਮਾੜੇ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ-

"ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਖਤ੍ਰੀ ਸੂਦ ਵੈਸ, ਚਾਰਿ ਵਰਣ, ਚਾਰਿ ਆਸ੍ਰਮ ਹਰਿ,
ਜੋ ਹਰਿ ਧਿਆਵੈ ਸੋ ਪਰਧਾਨੁ॥
ਜਿਉ ਚੰਦਨ ਨਿਕਟਿ ਵਸੈ ਹਿਰਡ ਬਪੁੜਾ,
ਤਿਉ ਸਤ ਸੰਗਤਿ ਮਿਲਿ ਪਤਿਤ ਪਰਵਾਣੁ॥"

(ਗੌਂਡ ਮਹਲਾ ੪, ਪੰਨਾ ੮੬੧)

ਉਹ ਥਾਂ ਪਵਿਤਰ ਹੈ ਜਿਥੇ ਸੰਗਤ ਇਕੱਤਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ:-

"ਥਾਨੁ ਸੁਹਾਵਾ ਪਵਿਤੁ ਹੈ, ਜਿਥੈ ਸੰਤ ਸਭਾ॥"

(ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮ:੫, ਪੰਨਾ ੪੪)

ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਤਾਂ ਉਸ ਥਾਂ ਨੂੰ ਬੈਕੁੰਠ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਥੇ ਸੰਤਸੰਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ :-

"ਕਹੁ ਕਬੀਰ ਇਹ ਕਹੀਐ ਕਾਹਿ॥ ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਬੈਕੁੰਠੈ ਆਹਿ॥"

(ਗਾਉੜੀ ਕਬੀਰ ਜੀ, ਪੰਨਾ ੩੨੫)

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਆਪ ਵੱਸਦਾ ਹੈ:

"ਸਤ ਸੰਗਤਿ ਮਹਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਵਸਿਆ, ਮਿਲਿ ਸੰਗਤਿ ਹਰਿ ਗੁਨ ਜਾਨ॥"

ਤਥਾ-"ਮਿਲਿ ਸਤਸੰਗਤਿ ਖੋਜ ਦਵਾਈ, ਵਿਚਿ ਸੰਗਤਿ ਹਰਿ ਪ੍ਰਭੁ ਵਸੈ ਜੀਉ॥"

(ਮਾਝ ਮਹਲਾ ੫, ਪੰਨਾ ੯੪)

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਮਨੁੱਖਾ ਜਨਮ ਨੂੰ ਸਫ਼ਲ ਹੀ ਇਸੇ ਲਈ ਗਿਣਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਗੁਰਸ਼ਬਦ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ :-

"ਮਾਣਸ ਜਨਮੁ ਦੁਲੰਭ ਹੈ, ਸਫਲ ਜਨਮੁ ਗੁਰ ਸਰਣਿ ਉਧਾਰੇ। ਕੁਰਬਾਣੀ ਤਿਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰਸਿਖਾਂ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਨਿਤ ਗਾਇ ਸੁਣੰਦੇ।"

(ਪਉੜੀ ੨, ਵਾਰ ੧੨)

ਪੁਰਾਤਨ ਕਥਾਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਿਆਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਗਤ ਲੋਕ ਸਦਾ ਹੀ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਬੈਠਣ ਅਤੇ ਕੀਰਤਨ ਲਈ ਤਾਂਘਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਰਾਜਾ ਹਰੀ ਚੰਦ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਰਾਣੀ ਤਾਰਾਮਨੀ ਦੀ ਕਥਾ ਨੂੰ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਕਲਮਬੰਦ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :- "ਸੁਖ ਰਾਜੇ ਹਰੀ ਚੰਦ ਘਰ ਨਾਰੁ ਸੁ ਤਾਰਾ ਲੋਚਨ ਰਾਣੀ।

ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਮਿਲ ਗਾਵਦੇ, ਰਾਤੀ ਜਾਇ ਸੁਣੇ ਗੁਰਬਾਣੀ।"

(ਪਉੜੀ ੬, ਵਾਰ ੧੦)

ਇਨ੍ਹਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਜਿਥੇ ਸੰਗਤ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਕੀਰਤਨ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਪਰਾਪਤ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਬਣਨ ਲੱਗ ਪਈਆਂ ਸਨ ਜਿਥੇ ਸੰਗਤ ਜੁੜਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਕੀਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਾਰੇ ਦੱਸਦਿਆਂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:-

"ਘਰ ਘਰਿ ਅੰਦਰ ਧਰਮ ਸਾਲ, ਹੋਵੈ ਕੀਰਤਨ ਸਦਾ ਵਿਸੋਆ।"

(ਪਉੜੀ ੨੭, ਵਾਰ ੧,)

ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਤ ਨੇਮ ਬਾਰੇ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:-

"ਜੋ ਕਿਛ ਅਲੂਫਾ ਗੁਰੂ ਜੋਗ ਮਿਲੈ ਸੋ ਖਾਵੈ,
ਹੋਰ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦੇ ਅਰਥ ਦੇਵੇ ਅਤੇ ਨਿਤਾਪ੍ਰਤੀ
ਰਾਤ ਕਉ ਕੀਰਤਨੁ ਹੋਵੇ ॥[1]

ਅਧਿਆਤਮਕ ਕਵਿਤਾ ਅਰਥਾਤ ਬਾਣੀ ਦੀ ਸਿਰਜਣ-ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਸਮੇਂ ਸੰਗਤ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਡਾਕਟਰ ਪੀਤਾਂਬਰ ਦੱਤ ਬਡਥਵਾਲ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸਾਧਨ ਨਾਕਾਫ਼ੀ ਹੈ।[2] ਇਸ ਲਈ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਗੀਤ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਕਾਰਗਰ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਡਾ:ਸੀਮੇਨ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਇਕ ਲੰਮੇ ਲੇਖ ਦੀ ਥਾਂ ਕੇਵਲ ਇਕ ਹੀ ਸੁਰ ਵਿੱਚ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।[3] ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਅਤੇਗਤ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਬਾਣੀ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ

ਸੰਬੰਧਤ ਕੀਤਾ। ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਨੁਭਵੀ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਤਕ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਰੱਖ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਅਨੁਭਵ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਝ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਅਸਲ ਗੱਲ ਤਾਂ 'ਆਪ ਜਪੈ ਅਵਰਾ ਨਾਮ ਜਪਾਵੈ । ਇਸ ਲਈ ਡਾ. ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਨੇ ਠੀਕ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:-

"ਅਧਿਆਤਮਕ ਮੰਡਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਧਨਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਉਪ੍ਰੰਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਤਜਰਬਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸੀਨ। ਦੀ ਚਾਰਦੀਵਾਰੀ ਵਿੱਚ ਰੋਕ ਰੱਖਣਾਂ ਇੱਕ ਸਾਧਕ ਲਈ ਬੜਾ ਔਖਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੱਚੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਧਕ ਬਿਹਬਲ ਹੋ ਉਠਦਾ ਹੈ।' ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੀ ਇਸ ਮਜਬੂਰੀ ਕਰ ਕੇ ਵੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਇਸ ਬਾਣੀ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :-

"ਹਉ ਆਪਹੁ ਬੋਲਿ ਨ ਜਾਣਦਾ,
ਮੈ ਕਹਿਆ ਸਭੁ ਹੁਕਮਾਉ ਜੀਉ।।"
(ਸੂਹੀ ਮਹਲਾ ੫,ਪੰਨਾ ੭੬੩)

ਤਥਾ- "ਜੈਸੀ ਮੈ ਆਵੈ ਖਸਮ ਕੀ ਬਾਣੀ,
ਤੈਸੜਾ ਕਰੀ ਗਿਆਨੁ ਵੇ ਲਾਲੋ।।"
(ਤਿਲੰਗ ਮਹਲਾ੧,ਪੰਨਾ੭੨੨)

ਹੁਣ ਸਵਾਲ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਕਿਸ ਅੱਗੇ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ? ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਸਰੋਤਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਭਾਈ ਲਾਲੋ ਵਾਂਗ ਸੁਹਿਰਦ ਹੋਵੇ। ਪਰ ਅਜਿਹੇ ਸਰੋਤਿਆਂ ਦੀ ਬੜੀ ਘਾਟ ਹੈ। ਇਸ ਘਾਟ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਬੜੀ ਸ਼ਿੱਦਤ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:-

"ਮਨੁ ਬੇਧਿਆ ਦਇਆਲ ਸੇਤੀ ਮੇਰੀ ਮਾਈ।।
ਕਉਣੁ ਜਾਣੈ ਪੀਰ ਪਰਾਈ।।"
(ਬਿਲਾਵਲ ਮਹਲਾ੧, ਪੰਨਾ ੭੯੫)

ਤਥਾ- "ਮਨੁ ਪਰਦੇਸੀ ਜੇ ਥੀਐ, ਸਭੁ ਦੇਸੁ ਪਰਾਇਆ।।
ਕਿਸ ਪਹਿ ਖੋਲ੍ਹਉਗੰਠੜੀ,ਦੂਖੀਭਰਿਆਇਆ।।
(ਰਾਗ ਸੂਹੀ ਛੰਤ ਮਹਲਾ ੧,ਪੰਨਾ੭੬੭)

ਜਾਂ- "ਖੰਭ ਵਿਕਾਂਦੜੇ ਜੇ ਲਹਾਂ, ਘਿੰਨਾ ਸਾਵੀ ਤੋਲਿ।।
ਤੰਨਿ ਜੜਾਂਈ ਆਪਣੈ,ਲਹਾਂ ਸੁ ਸਜਣ ਟੋਲਿ ।।
(ਸਲੋਕ ਮਹਲਾ ੫,ਪੰਨਾ੧੪੨੬)

ਜਾਂ- "ਗਲੀਂ ਸੁ ਸਜਣ ਵੀਹ,ਇਕ ਢੂੰਢੇਦੀ ਨ ਲਹਾਂ ।।
ਧੁਖਾਂ ਜਿਉਂ ਮਾਂਲੀਹ,ਕਾਰਣਿ ਤਿੰਨ੍ਹਾ ਮਾ ਪਿਰੀ।।
(ਸਲੋਕ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ,ਪੰਨਾ ੧੩੮੨)

ਅਜੇਹੇ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਹਵਾਲੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸੁਹਿਰਦ ਸੱਜਣਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਗੁਰਬਾਣੀ ਲਈ,ਸੱਚ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣਨ ਵਾਸਤੇ ਖਾਸ ਸਰੋਤਿਆਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਰੋਤੇ ਹੀ ਸੰਗਤ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਸਰੋਤਿਆਂ ਨੂੰ ਇੱਕਠਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸੰਗੀਤ ਬਹੁਤ ਮਦਦਗਾਰ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸੰਗੀਤ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਕਲਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਹਰ ਜੀਵ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਗੀਤ ਰਤਨਾਕਰ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:-

"ਪਾਰਬਤੀ-ਪਤੀ ਅਤੇ ਦੇਵਤੇ ਸੰਗੀਤ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਨੰਤ ਗੋਪੀ-ਪਤੀ ਵੀ ਬੰਸਰੀ ਦੀ ਧੁਨ ਦੇ ਵੱਸ ਹੋ ਗਏ। ਬ੍ਰਹਮਾ ਸਾਮ-ਗਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸੁਰਸਤੀ ਵੀਣਾ ਵਿੱਚ ਮਗਨ ਹੈ। ਯਕਸ਼, ਗੰਧਰਬ, ਦੇਵ-ਦਾਨਵ ਆਦਿ ਦੀ ਤਾਂ ਗੱਲ ਹੀ ਕੀ ਹੈ, ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਕੋਰਾ ਪੰਘੂੜੇ ਵਿੱਚ ਪਿਆ ਰੋਂਦਾ ਬਾਲਕ ਵੀ ਗੀਤ ਦਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪੀ ਕੇ ਬੜੀ ਖੁਸ਼ੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹੈਰਾਨੀ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜੰਗਲ ਵਿੱਚ ਘੁੰਮਣ ਵਾਲਾ ਮਿਰਗ ਪਸ਼ੂ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਦੇ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਕੀਲੇ ਜਾਣ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਗੁਆ ਬਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਜਿਹੜੇ ਕਠੋਰ ਵਿਅਕਤੀ ਸੰਗੀਤ ਨਾਲ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਸ਼ੇਕਸਪੀਅਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖਤਰਨਾਕ ਦੱਸਦਿਆਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਤੇ ਕਦੇ ਇਤਬਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਸਰੋਤੇ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦੇ। ਸੰਗੀਤ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਹੜੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਹਮਦਰਦੀ ਦੀ ਕਣੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮਰਦਾਨੇ ਦੀ ਰਬਾਬ ਵੱਜਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਧੂਹ ਪਾਉਂਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਸੰਗਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆ ਬੈਠਦਾ ਸੀ। ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਅਸਰ ਅਤੇ ਸੰਗਤ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਬਾਰੇ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਦਾ ਇਹ ਕਥਨ ਵੀ ਵਾਚਣ ਯੋਗ ਹੈ:-

"ਜਦੋਂ ਸੁਣਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਮਨ ਦਾ ਪੰਘਰੇ ਯਾ ਬਹੁਤ ਪਥਰਾਈ ਕਾਰਨ ਪੰਘਰਨੋ ਅੜ ਖਲੋਤੇ ਤਾਂ ਰੰਗ ਰੱਤੜੇ ਦਾਤਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਦੀਆਂ ਡੂੰਘਾਈਆਂ ਵਿੱਚ ਗੋਤਾ ਲਾਇਆ ਅਤੇ ਰਚਨਾਂ ਜਵਾਹਰਾਂ ਮੋਤੀਆਂ ਨਾਲ ਡੁਲ ਡੁਲ੍ਹ ਪੈਂਦੇ ਅਰਸ਼ੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨਾਲ ਚਮਕਦੇ ਤੇ ਸੂਰਜ ਵਰਗੇ ਤੇਜ ਨਾਲ ਚਮਕਦੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੇ, ਤੇ ਜ ਦਾ ਅਸਰ ਚੁਫੇਰੇ ਪਾਇਆ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਲਹਿਰਾਉਂਦੀ ਛੁਹ ਨਾਲ ਉਹ ਨਾਪੰਘਰੇ ਮਨ ਦ੍ਰਵ ਕੇ ਵਹਿ ਤੁਰੇ ਤੇ ਵਹਿ ਕੇ ਜਾ ਮਿਲੇ-

ਓਰਾ ਗਰਿ ਪਾਨੀ ਭਇਆ, ਜਾਇ ਮਿਲਿਓ ਢਲਿ ਕੂਲਿ।। (ਸਲੋਕ ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ, ਪੰਨਾ ੧੩੭੮)

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਗੀਤ ਸਰੋਤੇ ਨੂੰ ਸਮੂਹ ਦਾ ਇੱਕ ਅੰਗ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਗਾਉਣ ਵਾਲਾ, ਸੁਣਨ ਵਾਲਾ, ਗੀਤ, ਸੰਗੀਤ, ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਭਾਵ ਆਦਿ ਇੱਕ ਮਿਕ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਸੰਗਤ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਚਾਰਿਆ ਸਗੋਂ ਸੰਸਥਾਤਮਕ ਪੱਧਰ ਉਤੇ ਵੀ ਇਸ ਲਈ ਉਚੇਚੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਜਿਥੇ ਵੀ ਗਏ, ਉਥੇ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦਾ

ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਕੀਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਜਦੋਂ ਕਰਤਾਰ ਪੁਰ ਵਿਖੇ ਨਿਵਾਸ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉਥੇ ਰੋਜ਼ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਨਿਤਨੇਮ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:-

"ਸੋਦਰ ਆਰਤੀ ਗਾਈਏ, ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਜਪੁ ਉਚਾਰਾ।"

(ਪਉੜੀ ੩੮, ਵਾਰ ੧)

ਇਸ ਪਾਉੜੀ ਦਾ ਟੀਕਾ ਕਰਦਿਆਂ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:-

"ਕਰਤਾਰ ਪੁਰ ਵਿੱਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਸਵਾ ਪਹਿਰ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹਦਿਆਂ ਤੀਕਰ ਬਾਣੀ ਦੀ ਚਰਚਾ ਹੋਵੇ, ਫੇਰ ਆਰਤੀ ਪੜ੍ਹੀਏ। ਤੀਸਰੇ ਪਹਿਰ ਕੀਰਤਨ ਕਰੀਏ। ਸੰਧਿਆ ਰਹਿਰਾਸ ਪੜ੍ਹੀਏ, ਫੇਰ ਕੀਰਤਨ ਗਾਵੀਏ, ਪਹਿਰ ਰਾਤ ਗਈ ਸੋਹਲਾ ਪੜ੍ਹੀਏ ਅਰ ਪਿਛਲੀ ਰਾਤ ਜਪ ਪੜ੍ਹੀਏ ਅਰ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਪੜ੍ਹੀਏ।"

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਜੁੜੀ ਸੰਗਤ ਨਾਲ ਕੀਰਤਨੀਆਂ, ਕੀਰਤਨ ਅਤੇ ਕਥਾ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਗਤਮਾਲਾ ਵਿੱਚ ਮਾਲੋ ਅਤੇ ਸੀਹਾਂ ਦੋ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸਾਖੀ ਵਿੱਚ ਕੀਰਤਨ ਨੂੰ ਸਰਬੋਤਮ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਸਰੋਤਿਆਂ ਬਾਰੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸਾਖੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:-

"ਕਾਗ ਭਸੁੰਡ ਬਾਬੇ ਅਗੇ ਮੱਥਾ ਟੇਕਿਆ। ਬਾਬੇ ਕਹਿਆ ਪੰਜ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸ੍ਰੋਤੇ ਕੀਰਤਨ ਕੇ ਹੋਤੇ ਹੈਂ- ਇੱਕ ਰਾਗ ਰਾਗਨੀਆਂ ਸਮਝਦੇ ਹੈਨ। ਇਕ ਸੁਰ ਨੂੰ ਸਮਝਦੇ ਹੈਨ। ਇੱਕ ਸਾਜ਼ ਨੂੰ ਸਮਝਦੇ ਹੈਨ। ਇੱਕ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਤਾਤਪਰਜ ਨੂੰ ਸਮਝਦੇ ਹੈਨ। ਤੁਮ ਵੱਡੇ ਸਰੋਤੇ ਹੋ ਜੋ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਤਾਤਪਰਜ ਨੂੰ ਸਮਝੇ ਹੋ। ਕਾਗ ਭਸੁੰਡ ਕਹਿਆ ਉਤਮ ਹੈਂ ਜੋ ਮਹਾਰਾਜ ਦੇ ਕੀਰਤਨ ਕੇ ਤਾਤਪਰਜ ਨੂੰ ਸਮਝਦੇ ਹੈਂ, ਸੋ ਰਸ ਪਾਵਤੇ ਹੈਂ। ਜੋ ਰਾਗਾਂ ਨੂੰ ਤਾਰਾਂ ਸਮਝਦੇ ਹੈਂ ਸੋ ਛਿੱਲ ਖਾਤੇ ਹੈਂ।"

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਸਾਖੀ ਜਿਥੇ ਸਰੋਤੇ ਦਾ ਸਥਾਨ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਉਥੇ ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਬਾਣੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸਰੋਤੇ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਸੂਝ ਹੀ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਅਨੰਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਰੋਤੇ ਵਿੱਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਦੱਸਦੇ ਹਨ :-

"ਇਕਨਾ ਨਾਦ ਨੇ ਬੇਦ ਨ ਗੀਅ ਰਸੁ, ਰਸ ਕਸ ਨਾ ਜਾਣੰਤਿ॥
ਇਕਨਾ ਸੁਧਿ ਨ ਬੁਧਿ ਨ ਅਕਲਿ ਸਰ, ਅਖਰ ਕਾ ਭੇਉ ਨ ਲਹੰਤਿ॥
ਨਾਨਕ ਸੇ ਨਰ ਅਸਲਿ ਖਰ, ਜਿ ਬਿਨੁ ਗੁਣ ਗਰਬੁ ਕਰੰਤਿ॥"

(ਵਾਰ ਸਾਰੰਗ ਮਹਲਾ ੧, ਪੰਨਾ ੧੨੮੬)

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਸਮਾਉਣ ਵੇਲੇ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਨਿਰਬਾਣ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਬਾਬਾ ਸੁੰਦਰ ਜੀ 'ਰਾਮਕਲੀ ਸਦੁ' ਵਿੱਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ-

ਅੰਤੇ ਸਤਿਗੁਰੁ ਬੋਲਿਆ, ਮੈ ਪਿਛੈ ਕੀਰਤਨੁ ਕਰਿਅਹੁ ਨਿਰਬਾਣੁ ਜੀਉ॥

(ਪੰਨਾ 923)

ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਨੂੰ ਸਦਾ ਲਈ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪ ਹੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰਗੱਦੀ ਦਿੱਤੀ ਤਾਂ ਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਪੋਥੀਆਂ ਦੇਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਬਾਣੀ ਦਾ ਗਾਇਣ ਕਰਨ ਲਈ ਬਲਵੰਡ ਰਬਾਬੀ ਵੀ ਖਡੂਰ ਸਾਹਿਬ ਭੇਜਿਆ ਤੇ ਕਿਹਾ :-

ਬਲਵੰਡ ਰਬਾਬੀ ਤੁਮ ਸੰਗ ਜਾਵੇ। ਸਮੇ ਸਮੇ ਹਰਿ ਕੀਰਤਨ ਗਾਵੇ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਬਾਦ ਭਾਵੇਂ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ ਧਰਮਸਾਲਾਂ ਅਤੇ ਸੰਗਤਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੁੱਖ ਸਥਾਨ ਉਹ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜਿਥੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਕਰਤਾਰ ਪੁਰ ਤੋਂ ਖਡੂਰ ਸਾਹਿਬ ਆ ਗਏ ਪਰ ਸੰਗਤ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਉਹ ਹੀ ਕਾਇਮ ਰੱਖੀ ਜਿਹੜੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਚਲਾਈ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਸਵੇਰੇ-ਸ਼ਾਮ ਬਲਵੰਡ ਰਬਾਬੀ ਅਤੇ ਸੱਤਾ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ-

"ਐਉਂ ਸੱਤੇ ਬਲਵੰਡ ਦੀ ਚੌਕੀ ਖਡੂਰ ਵਿਖੇ ਗੁਰੂ ਜੀ (ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ) ਦੇ ਹਜ਼ੂਰ ਆਰੰਭ ਹੋਈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਉਲਾਦ ਹੁਣ ਤਾਈਂ ਖਡੂਰੀਏ ਰਬਾਬੀ ਕਹਾਉਂਦੀ ਹੈ।"

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਵੀ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਵਿਖੇ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਜਿਹੜਾ ਨਿਤਨੇਮ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਉਸ ਬਾਰੇ ਗਿ. ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇੰਜ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

"ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨਿੱਤ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਡੇਢ ਪਹਿਰ ਦੇ ਤੜਕੇ ਜਾਗਦੇ। ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਭੀ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਜਾਗ ਕਰਕੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਤੇ ਨਾਮ ਜਪਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਰੱਖਿਆ ਸੀ,............ ਪਹੁ ਫੁੱਟੀ ਤੋਂ ਸਫ਼ੈਦ ਪੁਸ਼ਾਕਾ ਪਹਿਨ ਕੇ ਸਿੰਘਾਸਨ ਉਤੇ ਆ ਬੈਠਦੇ, ਭਾਈ ਸਾਦੂ, ਬਾਦੂ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇ ਕੇ ਨਿਹਾਲ ਕਰਦੇ।"

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਗਾਉਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ:-

ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਕੀਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਜਦੋਂ ਕਰਤਾਰ ਪੁਰ ਵਿਖੇ ਨਿਵਾਸ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉਥੇ ਰੋਜ਼ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਨਿਤਨੇਮ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:-

"ਸੋਦਰ ਆਰਤੀ ਗਾਈਏ, ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਜਪੁ ਉਚਾਰਾ।"

(ਪਉੜੀ ੩੮, ਵਾਰ ੧)

ਇਸ ਪਾਉੜੀ ਦਾ ਟੀਕਾ ਕਰਦਿਆਂ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:-

"ਕਰਤਾਰ ਪੁਰ ਵਿੱਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਸਵਾ ਪਹਿਰ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹਦਿਆਂ ਤੀਕਰ ਬਾਣੀ ਦੀ ਚਰਚਾ ਹੋਵੇ, ਫੇਰ ਆਰਤੀ ਪੜ੍ਹੀਏ। ਤੀਸਰੇ ਪਹਿਰ ਕੀਰਤਨ ਕਰੀਏ। ਸੰਧਿਆ ਰਹਿਰਾਸ ਪੜ੍ਹੀਏ, ਫੇਰ ਕੀਰਤਨ ਗਾਵੀਏ, ਪਹਿਰ ਰਾਤ ਗਈ ਸੋਹਲਾ ਪੜ੍ਹੀਏ ਅਰ ਪਿਛਲੀ ਰਾਤ ਜਪ ਪੜ੍ਹੀਏ ਅਰ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਪੜ੍ਹੀਏ।"

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਜੁੜੀ ਸੰਗਤ ਨਾਲ ਕੀਰਤਨੀਆਂ, ਕੀਰਤਨ ਅਤੇ ਕਥਾ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਗਤਮਾਲਾ ਵਿੱਚ ਮਾਲੋ ਅਤੇ ਸੀਹਾਂ ਦੋ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸਾਖੀ ਵਿੱਚ ਕੀਰਤਨ ਨੂੰ ਸਰਬੋਤਮ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਸਰੋਤਿਆਂ ਬਾਰੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸਾਖੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:-

"ਕਾਗ ਭਸੁੰਡ ਬਾਬੇ ਅਗੇ ਮੱਥਾ ਟੇਕਿਆ। ਬਾਬੇ ਕਹਿਆ ਪੰਜ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸ੍ਰੋਤੇ ਕੀਰਤਨ ਕੇ ਹੋਤੇ ਹੈਂ- ਇੱਕ ਰਾਗ ਰਾਗਨੀਆਂ ਸਮਝਦੇ ਹੈਨ। ਇਕ ਸੁਰ ਨੂੰ ਸਮਝਦੇ ਹੈਨ। ਇੱਕ ਸਾਜ਼ ਨੂੰ ਸਮਝਦੇ ਹੈਨ। ਇੱਕ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਤਾਤਪਰਜ ਨੂੰ ਸਮਝਦੇ ਹੈਨ। ਤੁਮ ਵੱਡੇ ਸਰੋਤੇ ਹੋ ਜੋ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਤਾਤਪਰਜ ਨੂੰ ਸਮਝੇ ਹੋ। ਕਾਗ ਭਸੁੰਡ ਕਹਿਆ ਉਤਮ ਹੈਂ ਜੋ ਮਹਾਰਾਜ ਦੇ ਕੀਰਤਨ ਕੇ ਤਾਤਪਰਜ ਨੂੰ ਸਮਝਦੇ ਹੈਂ, ਸੋ ਰਸ ਪਾਵਤੇ ਹੈਂ। ਜੋ ਰਾਗਾਂ ਨੂੰ ਤਾਰਾਂ ਸਮਝਦੇ ਹੈਂ ਸੋ ਛਿੱਲ ਖਾਤੇ ਹੈਂ।"

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਸਾਖੀ ਜਿਥੇ ਸਰੋਤੇ ਦਾ ਸਥਾਨ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਉਥੇ ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਬਾਣੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸਰੋਤੇ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਸੂਝ ਹੀ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਅਨੰਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਰੋਤੇ ਵਿੱਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਦੱਸਦੇ ਹਨ :-

"ਇਕਨਾ ਨਾਦ ਨੇ ਬੇਦ ਨ ਗੀਅ ਰਸੁ, ਰਸ ਕਸ ਨਾ ਜਾਣੰਤਿ॥

ਇਕਨਾ ਸੁਧਿ ਨ ਬੁਧਿ ਨ ਅਕਲਿ ਸਰ, ਅਖਰ ਕਾ ਭੇਉ ਨ ਲਹੰਤਿ॥

ਨਾਨਕ ਸੇ ਨਰ ਅਸਲਿ ਖਰ, ਜਿ ਬਿਨੁ ਗੁਣ ਗਰਬੁ ਕਰੰਤਿ॥"

(ਵਾਰ ਸਾਰੰਗ ਮਹਲਾ ੧, ਪੰਨਾ ੧੨੮੬)

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਸਮਾਉਣ ਵੇਲੇ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਨਿਰਬਾਣ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਬਾਬਾ ਸੁੰਦਰ ਜੀ 'ਰਾਮਕਲੀ ਸਦੁ' ਵਿੱਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ-

ਅੰਤੇ ਸਤਿਗੁਰੁ ਬੋਲਿਆ, ਮੈ ਪਿਛੈ ਕੀਰਤਨੁ ਕਰਿਅਹੁ ਨਿਰਬਾਣੁ ਜੀਉ॥

(ਪੰਨਾ 923)

ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਨੂੰ ਸਦਾ ਲਈ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪ ਹੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰਗੱਦੀ ਦਿੱਤੀ ਤਾਂ ਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਪੋਥੀਆਂ ਦੇਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਬਾਣੀ ਦਾ ਗਾਇਣ ਕਰਨ ਲਈ ਬਲਵੰਡ ਰਬਾਬੀ ਵੀ ਖਡੂਰ ਸਾਹਿਬ ਭੇਜਿਆ ਤੇ ਕਿਹਾ :-

ਬਲਵੰਡ ਰਬਾਬੀ ਤੁਮ ਸੰਗ ਜਾਵੇ। ਸਮੇ ਸਮੇ ਹਰਿ ਕੀਰਤਨ ਗਾਵੇ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਬਾਦ ਭਾਵੇਂ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ ਧਰਮਸਾਲਾਂ ਅਤੇ ਸੰਗਤਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੁੱਖ ਸਥਾਨ ਉਹ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜਿਥੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਕਰਤਾਰ ਪੁਰ ਤੋਂ ਖਡੂਰ ਸਾਹਿਬ ਆ ਗਏ ਪਰ ਸੰਗਤ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਉਹ ਹੀ ਕਾਇਮ ਰੱਖੀ ਜਿਹੜੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਚਲਾਈ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਸਵੇਰੇ-ਸ਼ਾਮ ਬਲਵੰਡ ਰਬਾਬੀ ਅਤੇ ਸੱਤਾ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ-

"ਐਉਂ ਸੱਤੇ ਬਲਵੰਡ ਦੀ ਚੌਕੀ ਖਡੂਰ ਵਿਖੇ ਗੁਰੂ ਜੀ (ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ) ਦੇ ਹਜ਼ੂਰ ਆਰੰਭ ਹੋਈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਉਲਾਦ ਹੁਣ ਤਾਈਂ ਖਡੂਰੀਏ ਰਬਾਬੀ ਕਹਾਉਂਦੀ ਹੈ।"

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਵੀ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਵਿਖੇ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਜਿਹੜਾ ਨਿਤਨੇਮ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਉਸ ਬਾਰੇ ਗਿ. ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇੰਜ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

"ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨਿੱਤ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਡੇਢ ਪਹਿਰ ਦੇ ਤੜਕੇ ਜਾਗਦੇ। ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਭੀ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਜਾਗ ਕਰਕੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਤੇ ਨਾਮ ਜਪਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਰੱਖਿਆ ਸੀ,............ ਪਹੁ ਫੁੱਟੀ ਤੋਂ ਸਫ਼ੈਦ ਪੁਸ਼ਾਕਾ ਪਹਿਨ ਕੇ ਸਿੰਘਾਸਨ ਉਤੇ ਆ ਬੈਠਦੇ, ਭਾਈ ਸਾਦੂ, ਬਾਦੂ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇ ਕੇ ਨਿਹਾਲ ਕਰਦੇ।"

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਗਾਉਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ:-

"ਆਵਹੁ ਸਿਖ ਸਤਿਗੁਰੂ ਕੇ ਪਿਆਰਿਹੋ, ਗਾਵਹੁ ਸਚੀ ਬਾਣੀ॥
ਬਾਣੀ ਤ ਗਾਵਹੁ ਗੁਰੂ ਕੇਰੀ, ਬਾਣੀਆਂ ਸਿਰ ਬਾਣੀ॥"
(ਰਾਮਕਲੀ ਮਹਲਾ ੩, ਪੰਨਾ ੯੨੦)

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਸੰਗਤ ਦੀ ਜਿਹੜੀ ਮਰਯਾਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਬਾਰੇ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ:-

"ਇਹ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਭੀ ਪਿਛਲੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵਾਂਗ ਨਿੱਤ ਸਵਾ ਪਹਿਰ ਦੇ ਤੜਕੇ ਸ਼ੌਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰ ਆਤਮਾ ਪ੍ਰਾਮਤਮਾ ਦੇ ਸਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਨ ਨੂੰ ਜੋੜ ਕੇ ਤਾੜੀ ਲਾ ਬੈਠਦੇ। ਪਹੁ ਫੁੱਟੀ ਤੋਂ ਸਭਾ (ਸੰਗਤ) ਵਿੱਚ ਆ ਕਰ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਸੁਣਦੇ ਜੋ ਸੱਤਾ ਬਲਵੰਡ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ"।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਵਲੋਂ ਤਾਂ ਸੰਗਤ ਅਤੇ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਸਿਖਰਾਂ ਤੇ ਪੁੱਜ ਗਈ। ਆਪ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਬੀੜ ਨੂੰ ਸੰਪਾਦਤ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹੁਣ ਸੰਗਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿੱਚ ਜੁੜਨ ਲੱਗ ਪਈ। ਭਾਈ ਸੱਤਾ ਅਤੇ ਬਲਵੰਡ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਘਰਾਣਿਆਂ ਦੀ ਚਾਰ ਦੀਵਾਰੀ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਆਪ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਵਾਕ ਸੰਗਤ ਅਤੇ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ :-

"ਗੁਰਦੁਆਰੈ ਹਰਿ ਕੀਰਤਨ ਸੁਣੀਐ॥
ਸਤਿਗੁਰੁ ਭੇਟਿ ਹਰਿ ਜਸੁ ਮੁਖਿ ਭਣੀਐ॥"
(ਮਾਰੂ ਮਹਲਾ ੫, ਪੰਨਾ ੧੦੭੮)

ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਕੀਤੇ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਕਮਾਲ ਹੈ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਇਸ ਸੁੰਦਰ ਕੀਤਰਨ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਤਾਨ ਸੈਨ ਵਰਗਾ ਮਹਾਨ ਗਾਇਕ ਵੀ ਅਭਿੱਜ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹਿ ਸਕਿਆ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਸਮਾਉਣ ਸਮੇਂ ਤੀਜੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨੂੰ ਮੰਨਦਿਆਂ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਸਮਾਗਮ ਰਚਿਆ। ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

"ਕਰਹਿ ਰਬਾਬੀ ਕੀਰਤਨ ਆ ਕੇ।
ਕਰਿ ਸਿਖ ਗਾਇ ਜਿ ਰਾਗੀ ਬਨੇ।"

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਇ ਜੀ ਨੇ ਨਿਤਨੇਮ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕੀਰਤਨ ਅਤੇ ਸੰਗਤ ਦਾ ਸਮਾਗਮ ਹੁੰਦਾ ਸੀ :-

"ਜਿਥੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਜਾਣ, ਦੋ ਵੇਲੇ ਦੀਵਾਨ ਲੱਗੇ, ਭਾਈ ਜੱਸ, ਦਰਿਆ, ਚਤਰਾ, ਨੱਥੂ ਆਦਿਕ ਰਬਾਬੀ ਇੱਕ ਵੇਲੇ ਚੌਕੀ ਕਰਨ, ਦੂਜੇ ਵੇਲੇ ਭਾਈ ਸੇਵਾ, ਰੱਤਾ, ਪੰਜਾਬ ਆਦਿਕ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ। ਕਥਾ-ਕੀਰਤਨ ਸਤਸੰਗ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਚੱਲਿਆ ਰਹੇ।"

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਤਾਂ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕੀਰਤਨੀਆਂ ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਵੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਜੌਨ ਪੁਰ ਦੇ ਇੱਕ ਮਸੰਦ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਦੇ ਕੀਰਤਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣਾ ਨਿੱਜੀ ਮਿਰਦੰਗ ਇਨਾਮ ਵਜੋਂ ਦੇ ਦਿੱਤਾ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸੰਗਤ ਅਤੇ ਕੀਰਤਨ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਰਹੁ ਰੀਤੀ ਦਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਅੰਗ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉਤਰ ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਕਾ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ।

"ਗੁਰ ਸਿਖ ਰਹਿਤ ਸੁਨਹੁ ਹੇ ਮੀਤ।
ਪਰਭਾਤੇ ਉਠ ਕਰ ਹਿਤ ਚੀਤ।
ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਗੁਰ ਮੰਤ੍ਰ ਸੁ ਜਾਪ।
ਕਰ ਇਸਨਾਨ ਪੜੈ ਜਪੁ ਜਾਪ।
ਸੰਧਯਾ ਸਮੇ ਸੁਨੈ ਰਹਿਰਾਸ।
ਕੀਰਤਨ ਕਥਾ ਸੁਨੇ ਹਰਿ ਯਾਸ।

'ਤਨਖਾਹ ਨਾਮਾ ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਜੀ' ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਕੇਵਲ ਸਤਸੰਗ ਜਾਣ ਨੂੰ ਹੀ ਕਾਫੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ, ਸਗੋਂ ਉਥੇ ਜਾ ਕੇ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਕੀਰਤਨ ਸੁਣਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਹੜੇ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਸਜ਼ਾ ਦੇ ਭਾਗੀ ਹਨ :

"ਸਤਸੰਗ ਜਾਇ ਕਰ ਚਿਤ ਡੁਲਾਵੈ।
ਹਰਿ ਯਸ ਸੁਨਤੇ ਬਾਤ ਚਲਾਵੈ।
ਸੋ ਤਨਖਾਹੀ ਮੂਲ ਕਹਾਵੈ।"

ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਵਲੋਂ ਜਿਹੜੀ ਰਹਿਤ ਮਰਯਾਦਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਸੰਗਤ ਅਤੇ ਕੀਰਤਨ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ 'ਸਿੱਖ ਰਹਿਤ ਮਰਯਦਾ' ਵਿੱਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਭਿਆਸ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:

"ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਅਸਰ ਸਾਧਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਬੈਠਿਆਂ ਵਧੇਰੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖ ਲਈ ਉਚਿਤ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਜੋੜ ਮੇਲ ਦੇ ਅਸਥਾਂਨਾਂ-ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰੇ ਤੇ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਬੈਠ ਕੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੋਂ ਲਾਭ ਉਠਾਵੇ।"......

ਕੀਰਤਨ ਕੌਣ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਕਿਸ ਬਾਣੀ ਦਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਸਬੰਧੀ ਵਰਨਣ ਹੈ:

"ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਕੀਰਤਨ ਕੇਵਲ ਸਿੱਖ ਹੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਕੀਰਤਨ ਕੇਵਲ ਗੁਰਬਾਣੀ ਜਾਂ ਇਸ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ- ਸਰੂਪ ਰਚਨਾ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਤੇ ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਇਸ ਕਥਨ ਤੋਂ ਵੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ-

"ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਇਕ ਵਕਤ ਇਕੋ ਗੱਲ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਏ- ਕੀਰਤਨ ਜਾਂ ਕਥਾ, ਵਖਿਆਨ ਜਾਂ ਪਾਠ।"

ਸਿੱਖ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਸਮੇਂ ਵੀ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਨਿਯਮ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

"ਸਿੱਖ ਦੇ ਘਰ ਬਾਲਕ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਣ ਮਗਰੋਂ ਜਦ ਮਾਤਾ ਉਠਣ ਬੈਠਣ ਤੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋਵੇ ਤਾਂ (ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕੋਈ ਮੁਕੱਰਰ ਨਹੀਂ), ਟੱਬਰ ਅਤੇ ਸਬੰਧੀ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਕੜਾਹ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਲੈ ਕੇ ਜਾਣ ਜਾਂ ਕਰਾਉਣ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰ 'ਪਰਮੇਸਰ ਦਿਤਾ ਬੰਨਾ '(ਸੋਰਠਿ ਮ: ੫), 'ਸਤਿਗੁਰ ਸਾਚੈ ਦੀਆਂ ਭੇਜਿ' (ਆਸਾ ਮ: ੫) ਆਦਿ ਖੁਸ਼ੀ ਤੇ ਧੰਨਵਾਦ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦ ਪੜ੍ਹਨ।"

ਵਿਆਹ ਬਾਰੇ 'ਸਿੱਖ ਰਹਿਤ ਮਰਯਾਦਾ' ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:-

"ਇਕ ਲਾਵ ਦਾ ਪਾਠ ਹੋਣ ਮਗਰੋਂ ਅੱਗੇ ਵਰ ਤੇ ਪਿੱਛੇ ਕੰਨਿਆਂ ਵਰ ਦਾ ਪੱਲਾ ਫੜ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਪ੍ਰਕਰਮਾਂ ਕਰਨ। ਪ੍ਰਕਰਮਾਂ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਰਾਗੀ ਜਾਂ ਸੰਗਤ ਲਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਸੁਰ ਨਾਲ ਗਾਈ ਜਾਣ।"

ਮਿਰਤਕ ਸੰਸਕਾਰ ਸਬੰਧੀ ਆਦੇਸ਼ ਹਨ-

"ਫਿਰ ਸੰਗਤ (ਚਿਤਾ ਤੋਂ) ਕੁਝ ਵਿੱਥ ਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਕੀਰਤਨ ਕਰੇ ਜਾਂ ਵੈਰਾਗ ਮਈ ਸ਼ਬਦ ਪੜ੍ਹੇ।"

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੁਣ ਵੀ ਸਿੱਖ-ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਸੰਗਤ ਅਤੇ ਕੀਰਤਨ ਇੱਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅੰਗ ਹਨ। ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਦੇ ਢੰਗ ਅਤੇ ਸੰਗਤ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਵੀ ਲੋੜ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਲਈ ਸੰਗਤ ਦੀ ਰੁਚੀ ਵੱਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਿਹੜੀਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਣਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੁਚੀ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਗ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਜਿਵੇਂ ਤਿਲੰਗ ਰਾਗ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰਾ ਰਾਗ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਰਾਗ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦਿਆਂ ਉਹ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਆਈ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਫਾਰਸੀ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸਬੂਤ ਹੈ। ਕੁਝ ਸ਼ਬਦ ਤਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਫਾਰਸੀ ਰੰਗ ਵਿੱਚ ਹਨ :

"ਯਕ ਅਰਜ ਗੁਫਤਮ ਪੇਸਿ ਤੋ ਦਰ ਗੋਸ ਕੁਨ ਕਰਤਾਰ॥
ਹਕਾ ਕਬੀਰ ਕਰੀਮ ਤੂ, ਬੇਐਬ ਪਰਵਦਗਾਰ॥"
(ਤਿਲੰਗ ਮਹਲਾ ੫, ਪੰਨਾ ੭੨੧)

ਜਾਂ- "ਖਾਕ ਨੂਰ ਕਰਦੰ, ਆਲਮ ਦੁਨੀਆਇ॥
ਅਸਮਾਨ ਜਿਮੀ ਦਰਖਤ, ਆਬ ਪੈਦਾਇਸਿ ਖੁਦਾਇ॥"
(ਤਿਲੰਗ ਮਹਲਾ ੫, ਪੰਨਾ ੭੨੩)

ਜੋਗੀਆਂ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਵਾਲੇ ਬਹੁਤੇ ਸ਼ਬਦ ਰਾਮਕਲੀ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਆਏ ਹਨ। 'ਸਿੱਧ ਗੋਸਟ' ਵੀ ਰਾਗ ਰਾਮਕਲੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੈ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਰਾਮਕਾਲੀ ਰਾਗ ਜੋਗੀਆਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ।

ਰਾਗ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਖਾਸ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਪ੍ਰਚਲਤ ਧੁਨਾਂ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕੁਝ ਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਲੋਕ ਵਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਧੁਨਾਂ ਉਤੇ ਗਾਉਣ ਲਈ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਰਾਗ ਅਤੇ ਧੁਨ ਸਰੋਤਿਆਂ ਨੂੰ ਬਾਣੀ ਸੁਣਨ ਲਈ ਖਿੱਚ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਰਾਗੀ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦਿਆਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਫਿਲਮੀ ਤਰਜ਼ਾਂ ਉਤੇ ਸ਼ਬਦ ਗਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਆਮ ਸ੍ਰੋਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਤਾਂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਠੀਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਫਿਲਮੀ ਟਿਊਨਾਂ ਜਿਸ ਵਾਯੂਮੰਡਲ ਵਿੱਚ ਰਚੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਵਾਯੂਮੰਡਲ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਵਾਯੂਮੰਡਲ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਤਰਜ਼ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਰਾਗ ਦਾ ਵੀ ਧਿਆਨ ਰੱਖਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। 'ਰਾਗ' ਇੱਕ 'ਭਾਂਡਾ' ਹੈ ਤੇ 'ਬਾਣੀ' ਵਸਤੂ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਵਸਤੂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਭਾਂਡੇ ਦੀ ਚੋਣ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸੰਗਤ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਰਾਗ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰੇ। ਅਤੇ ਰਾਗੀ ਸਿੰਘ ਵੀ ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਰਾਗ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਸਮਝਦਿਆਂ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ।

ਅਜਕਲ ਸੰਗਤਾਂ ਇੱਕੋ ਸਮੇਂ ਬਹੁਤੇ ਰਾਗੀਆਂ ਨੂੰ ਸੁਣਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਅਧੀਨ ਕੀਰਤਨ ਦਰਬਾਰ ਕਰਵਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਇਸ ਸਮੇਂ ਰਾਗੀ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਂ ਪੰਦਰਾਂ ਜਾਂ ਵੀਹ-ਵੀਹ ਮਿੰਟ ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਗੀ ਸਿੰਘ ਵੀ ਬਹੁਤੀ ਕਮਾਈ ਦੇ ਲਾਲਚ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਕੇ ਇੱਕ ਇੱਕ ਦਿਨ ਕਈ ਕਈ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਮਿਥ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਇਸ ਕਾਰਨ ਕੀਰਤਨ ਇੱਕ ਰਸਮੀ ਕਾਰਵਾਈ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ। ਲੋੜ ਹੈ ਕਿ ਸੰਗਤਾਂ ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਇੱਕ-ਮਨ ਇੱਕ-ਚਿੱਤ ਹੋ ਕੇ ਜੁੜਨ। ਰਾਗੀ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਥੇ ਚਉਕੀ ਦਾ ਸਮਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਆਪਣੇ ਕੀਰਤਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਰਚਨਾਂ ਕਰ ਸਕੇ।

ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਅਸਲੀ ਅਨੰਦ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਹੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਕੀਰਤਨੀਆਂ ਵੀ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਚਾਅ ਨਾਲ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਰਾਗੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਟੂਡੀਓ ਵਿੱਚ ਰਿਕਾਰਡ ਕੀਤੀਆਂ ਟੇਪਾਂ ਅਤੇ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਰਿਕਾਰਡ ਕੀਤੀਆਂ ਟੇਪਾਂ ਦਾ ਤੁਲਨਾ-ਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਵੀ ਇਸ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਪੁੱਜੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਕੀਰਤਨ ਇੱਕਲਿਆਂ ਕੀਤੇ ਕੀਰਤਨ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਅਨੰਦ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਜੇ ਕੋਈ ਕੀਰਤਨੀਆਂ ਸੰਗਤ ਦੀ ਰੁਚੀ ਵਾਲੀ ਧੁਨ, ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਭਾਵ ਵਾਲਾ ਰਾਗ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਦਿਆਂ ਵਿਦਵਾਨ ਸੰਗਤਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਰਤਨ ਕਰੇ, ਤਾਂ ਉਹ ਸਰੋਤਿਆਂ ਨੂੰ ਅਰਸ਼ੀ-ਮੰਡਲਾਂ ਉਤੇ ਲਿਆ ਬਿਠਾਉਂਦਾ ਹੈ।

Book Review

Heritage of Sant Sipahis (Ambassadors of Human Rights)
&
The Resolute Sikhs
Books by-* S. Rajinder Singh Singh Jolly
Review by: **Dr. Harpreet Kaur

S. Rajinder Singh Jolly, Virginia, USA is a distinguished writer whose contributions have enriched vast treasure of literature in the contemporary times. His literary journey, as a multilingual writer is that of who has penned with equal ease and efficacy in Punjabi, Hindi and English languages. The various books written by him have articulated beautifully his inward reflections, historical details, viewpoints and philosophies wonderfully combined with refined linguistic proficiencies and is effortlessly intelligible by the readers belonging to different hues and shades. His vast collection of books comprise of 11 poetry collections, 5 literary books and 7 books elucidating life and times of our Great Gurus namely, *The Glimpses of Sikh History, Sarbans Dani Guru Gobind Singh Ji, Brahm Gyani Guru Arjun Dev Ji, Soora So Pahchaniye, Guru Nanak Darshan* and many more.

The two books that have been recently published are entitled, ***The Resolute Sikhs*** *and* ***Heritage of Sant Sipahis (Ambassadors of Human Rights).***

His present publications have been written in a broader perspective discussing life and times of the Sikh Gurus and other personalities. At the very outset of the book, S. Rajinder Singh Jolly bestows thanks to the heavenly motivation to write down a book inspired with a distinctive theme of sacrifices made by the Sikh community during the course of history. Yet, the community has preserved their identity, freedom of consciousness and principle of equality and this truly can be considered as a prime accomplishment of the community.

The books have discussed the vigour and valour of the Sikhs as a community. Both the books spread the message of justice, sacrifice, selfless work, equality, brotherhood and fraternity among the people. The books are attractive and engrossing and the drawings by Raj Singh Tattal add to the literary content by giving pictorial depiction of it. In brief, the books are humble tribute to the stalwarts of the community whose contribution to *Dharma* and community are everlasting and needs to be reiterated to keep the flame alive in the future generations so that the memory does not diminish away with time. If literature and culture does not reiterate these recollections then the community will be oblivious of the great sacrifices borne by our Great Gurus and other heroes of the community.

The central theme of books has been to bring out unflinching resolve, unbending fortitude, persistent endurance, profound sensitivities and sharp perception of the domineering personalities from the annals of history. These dedicated Sikhs with brave hearts and a firm resolve confronted all sorts of atrocities and torture unwaveringly and even embraced martyrdom but did not succumb to anti-secular and atrocious forces. They stood for righteousness and freedom of conscience and laid grounds for new democratic traditions in an era that was marked by injustice, inequality and unfairness in society as well as polity. The helpless and oppressed saw a new ray of hope to raise their voice against the tormentors. The common masses were encouraged to preserve religious faith, restore justice, end oppression and subjugation and uphold human rights in the society. These brave men and women, at different times and different circumstances showed unflinching courage and are golden examples in the pages of history. The tradition of sacrifice is a significant element that is underlying propelling force behind all deeds and accomplishments of the Sikhs all through the history. These books with a common thread of contemplation

have been written with an objective of inter-faith brotherhood and sacrifice. Yet, the achievements of great men and women achievements have not been envisaged in terms of importance that they should have received in the annals of history. The humble contribution of the author emphasizes their contribution.

Heritage of Sant Sipahis (Ambassadors of Human Rights) is dedicated to the 350th Anniversary of Sri Guru Gobind Singh. The Sikh Gurus had immense qualities and all-embracing and extraordinary vision for the humanity. Guru Arjun Dev, Guru Tegh Bahadur, Guru Gobind Singh and sacrifice of the entire family, Banda Singh Bahadur as a Forerunner and Empire builder of the Sikh state and later, of numerous Sikhs who readily sacrificed for the sake of religion are inter-woven into a logical sequence with a pre-dominant continuity that the Gurus and Khalsa ardently espoused and defended the philosophy and teachings of Guru Nanak Dev.

The book, ***Sant Sipahis*** highlights the rich legacy of Sikhism that accords credence to the supreme value to the spirit of sacrifice. The courage to sacrifice was emphasized by Guru Nanak who laid the seeds of Sikhism to blossom and subsequently, the succeeding Gurus cherished it with virtues of valour, endurance and love of God and lived up to the percepts propounded by the First Guru. The book contains life, teachings and legacy of the Gurus and the tradition of sacrifice. The spirit of undaunted valour and supreme sacrifice that the Gurus endorsed also reinvigorated other legendary personalities of later times and even, the common masses to preserve the religious faith, restore justice, end oppression and subjugation and uphold human rights in the society.

Guru Nanak advocated the people to have faith in one God and consider the entire world as the manifestation of his creation. In the Guru's teachings, God occupies the central place and the idea of formless, supreme and absolute power permeates the entire philosophy. The all-embracing faith of people in *Akalpurukh* enlightens their thoughts, purges from all sinful deeds and guides them to the path of righteousness and spiritualism.

Guru Arjun emerged as the vanguard to fight against the unjust and atrocious political and social system and religious intolerance of the rulers who were tormenting the helpless people. He laid the tradition of martyrdom in the Sikh history when he was subjected to extreme torture at the order of Jahangir and at the hands of Chandu Shah, *Diwan* (Minister) whose enmity with the Guru surfaced when he rejected the proposal of marriage of his daughter with Guru's son, Hargobind. The martyrdom of Guru Arjun Dev persuaded the Sikhs to understand that the fanatics and unresponsive state power could not be confronted with passive resistance. The great sacrifice of the Guru filled every Sikh's bosom with the same disposition and they were prepared to sacrifice everything for righteousness and nation. Guru Arjun proclaimed that the entire mankind is spiritually one and ethically by including in Guru Granth Sahib, the hymns of Gurus as well as saints belonging to the so-called lower castes.

The policies of Aurangzeb were responsible for martyrdom of Guru Tegh Bahadur as his grandfather; Guru Arjun was sacrificed due to Aurangzeb's grandfather, Jahangir. The history was repeated after 68 years with the fervent sacrifices of both the Gurus that infused a new potency and vigour into the Sikhs. The martyrdom of Guru Arjun and then of Guru Tegh Bahadur left no alterative before the Tenth Master, Guru Gobind Singh than to resort to armed struggle to annihilate evil in the social and political framework. Guru Gobind Singh, before merging his soul into Divine Light conferred *Gurugaddi* to Sri Guru Granth Sahib. After the declaration of the Guru that he submerged himself within the brotherhood of the Khalsa, the personal Guruship was abolished. The Holy Granth contains Bani of Gurus, Bhagats belonging to varied communities and faiths and includes the Bani of 15 Bhagats, 17 Bhatts and 3 Sevaks of Guru Ghar. The Granth contains hymns of Gurus as well as saints belonging to the so-called lower caste in the Hindu social order, for example, Kabir was a weaver, Ravidas a cobbler, Namdev a calico-printer and Dhanna a Jat.The entire

mankind is elevated to a spiritual pedestal and equal social status by highlighting the underlying equality among the people who emerge from a divine source. The Granth reveals the eternal Truth, pronounces complete and unconditional surrender to the Will of God and shows the way of His realization. The moral and ethical rules for the development of the soul and religious commandments for the progress of morality and attainment of salvation are in the Granth. The Guru in the form of *Word* is Guru Granth Sahib that constitutes the first major form of the identity of the Sikhs. It is imperative to understand *Shabad* through *Vichar* (Reason) and imbibe in our minds and lives. The *Sabad-Guru* enshrined in Guru Granth Sahib is a perennial source of inspiration for the entire humanity in the present times and times to come.

The qualities of saint soldiers are epitomized in the creation of Khalsa who are embodied as vanguard of human rights, equality and justice. Guru Gobind Singh in a landmark event created *Panj Piaras* (Five Beloved Ones) and formed *Khalsa Panth* on the day of *Baisakhi* in 1699. The beloved five ones belonged to different parts of India and only one beloved belonged to Khatri sect of the society (which is considered martial), while remaining four belonged to various other weaker groups of society. The Sikhs were transformed into *Singhs*, which abolished all distinction prevalent in the society. These *Sant Sipahis* were 'Fearless, Brave, Judicious, Righteous, Pious and Truthful', as per the injunctions of *Akaalpurkh*. The maxim that guided the Khalsa was “Fear no one; Scare no one” and steadfastness to the faith was their creed even in all sorts of adversities. The Khalsa imbibed the qualities of kindness, judiciousness, liveliness, (*Charhdi Kala*), fearlessness, respect and worthiness.

The author has endeavored to gather maximum information from several sources including, *Mahan Kosh* on the background of Panj Piaras and the qualities they stand for.

Bhai Daya Ram was the first one to answer the clarion call of the Guru and readily offered his head and laid the foundation of the novel *Panth, Khalsa*. He carried *Zafarnama (*Letter of Victory) written by Sri Guru Gobind Singh to Aurangzeb and accompanied Guru Gobind Singh up to Nanded, where he breathed his last.

Bhai Dharam Singh stood after Bhai Daya Singh to offer his head to the Guru. At Anandpur Sahib, after attaining martial art training from Guru Gobind Singh, he joined the army of *Dharma*. He extended his absolute support to Guru Gobind Singh throughout the period of struggle and breathed his last in the year 1708 at Nanded.

Bhai Himmat Singh, the third blessed one, attained martyrdom while fighting in the battle of Chamkaur in the year 1704.

Bhai Mohkam Singh, fourth pillar of Khalsa exemplify the qualities of firmness and strength in the character of Khalsa. After taking *Pahul* from Sri Guru Gobind Singh, at Anandpur Sahib leant martial art skill. He obtained martyrdom in *Dharam Yudh* of Chamkaur alongside *Sahibzada* Ajit Singh in the year 1704.

Bhai Sahib Singh synonymous with the qualities of a respectable person, who has traditional authority and status, further strengthened the base of *Khalsa*. After receiving training of martial art at Anandpur Sahib, he served as important pillar of Guru Gobind Singh's army. He fought with extraordinary valour and proficiency in the battle of *Bhangani* in 1688. In 1704 at *Chamkaur* fighting the *Dharam Yudh,* in an unequal battle opposite huge Mughal forces, alongside *Sahibzada* Jujhar Singh, he attained martyrdom.

Four *Sahibzadas* of Guru Gobind Singh are unparalleled examples of fearlessness and heroism. Their martyrdom will always be adorned in the Sikh history in letters of gold till eternity. *Sahibzada* Ajit Singh and *Sahibzada* Jujhar Singh embraced death in fighting the battle at *Chamkaur*. Two younger *Sahibzadas, Sahibzada* Jorawar Singh and *Sahibzada* Fateh Singh were bricked alive at Fatehgarh Sahib at the order of

Wazir Khan, the Nawab of Sirhind and became the youngest ever martyrs in the annals of history.

Sikh history is replete with instances of such sacrifices and valour and a number of episodes that provided a direction to the Sikh history are carefully included in the book to reiterate their significance to the contemporary generations. The writer has given an insightful view into the lives and sacrifices of Bhai Mani Singh, Bhai Deep Singh, Bhai Taru Singh, Bhai Subeg Singh and Bhai Shahbaz Singh, Bhai Sukha Singh and Bhai Mehtab Singh.

The author also includes references of the social and religious setup of Khalsa. Eleven Misals formed a confederation termed as Dal Khalsa and Jassa Singh Ahluwalia was unanimously chosen as leader of it. The Khalsa has been instrumental in preserving the much-treasured Sikh value system. The Sikh community has encountered innumerable and hostile challenges time and again but has preserved their sacred identity and retained their position. The role of the institution of *Panj Piaras* has been fundamental and vital in all these compelling trials.

The little known history of Tees Hazari where the camp of 30,000 Sikhs forces under the leadership of S. Baghel Singh was stationed is cited. The Khalsa flag was unfurled at the Red Fort in March 1783. The pre-conditions that were laid by him to vacate the Red Fort had profound religious significance attached to it. The construction of Gurdwara Sis Ganj Sahib, Gurdwara Rakabgunj Sahib, Gurdwara Bangla Sahib, Gurdwara Majnu ka Tila, Gurdwara at Moti Bagh, Gurdwara Nanak Piao and Gurdwara Mata Sundri Ji was the condition of the brave general, Baghel Singh and his Khalsa warriors. This glorious heritage was handed to the posterity as a result of the bravery, fearlessness and their deep connection for the Sikh religion and heritage.

A special section mentioned by the writer contains the contribution of the Sikh resolute women. In the social era, when the position of women was considered derogatory, Guru Nanak elevated the position of women to a respectful place. The Sikh Gurus refuted all gender-based discrimination and the belittling rituals such as, Sati, Purdah etc. were vehemently opposed by them in words and deeds. Bebe Nanaki first acknowledged the divine spark in Guru Nanak, the role of Mata Sulakhani in elevating the spiritual legacy of Guru has been significant.

The Resolute Sikhs, another book by the author outlines the eternal legacy of the golden history of the Sikh Gurus, their philosophy and ideals of life. The spiritual measures undertaken by the Gurus consolidated the Sikh community that culminated in the creation of Khalsa by the Tenth Master and gradually, a peaceful Sikh social order matured. Guru Hargobind Singh girded himself with the twin swords of *Miri* and *Piri,* for peaceful means had become obsolete and to fight successful battles against the atrocities of the Mughals, it was imperative to raise sword. The effect of martyrdom of Guru Arjun and Guru Tegh Bahadur was deep-rooted that prepared the Sikh community to stand up and defend themselves. The Sixth and Tenth Gurus stimulated the people to struggle for establishing righteousness and resisting tyranny and oppression.

Guru Gobind Singh gave inspiration to the vanquished people to gather strength to rise resolutely engrained in religious faith and created a revolution in the social setup. The repressive rule of Mughals was shaken. The downtrodden and peasantry was stirred into life by resorting to sword against tyrannous rulers when all other means are exhausted.

Banda Singh Bahadur was commissioned by Guru Gobind Singh to render justice; he never appropriated to himself the epithet and position of a Guru. With the blessings of Guru Gobind Singh, he infused a new vigour into the helpless masses and new hope of political ascendancy was instilled. The very first lesson of creating '*Hindustan*' based on spirit of equality, communitarianism and freedom was presented through his fearless and heroic deeds. The masses later broke free their chains to liberate themselves from all shackles.

Banda Singh Bahadur who duly indoctrinated the *Khalsa* creed and mission has contribution to the creation of Sikh sovereign nation. His victory brought a reprieve to poor, oppressed and downtrodden segments. He demonstrated formidable might and received the boon of martyrdom only after he had extirpated evil forces in great number. He faced severe and heinous form of torture but did not falter a bit from the path of religion, nor did he condense to obey the orders of his captors. Banda Singh Bahadur inherited the supreme spirit of sacrifice from the Guru Gobind Singh. Glimpses of life of Banda Singh Bahadur and his exemplary sacrifice with same spirit of devotion is imperative to comprehend the spirit of valour and self-sacrifice of numerous Sikhs who faced all types of tortures bravely and laid their lives for righteousness.

Banda Singh gave an almost a new dimension to the history of the Punjab, which later helped in paving the way for the Sikhs to carve out for them their own independent kingdom of the Punjab under Ranjit Singh.

Under the ascendancy of *Maharaja Ranjit Singh,* the Khalsa sovereignty endorsed fully the democratic and republican trait of the Sikh heritage. Maharaja Ranjit Singh, the Lion of Punjab displayed personal commitment to the Sikh values and the Sikh code of conduct, reverential attitude towards Sikh institutions and confirmed that every Sikh irrespective of his social status is subordinated to the authority vested in the *Akal Takht*. He erected his empire on the foundations of the *Sarbat Khalsa* and the Confederation of *Sikh Misals*. Ranjit Singh sometimes used the word 'Khalsa to mean his army'. The Government of Maharaja Ranjit Singh was addressed as '*Sarkar Khalsa Ji'*. The Maharaja did not sit on the Throne or wore any crown. The coinage system under Maharaja Ranjit Singh also does not bear his name like the coins issued by Banda Singh Bahadur.

Hari Singh Nalwa was sent to Kashmir by Maharaja Ranjit Singh and remained Governor of Peshawar from 1822 till his death. He endorsed the philosophy of the Maharaja that the state belongs to Khalsa Commonwealth and not to a single individual. He restructured the deteriorating system for the benefit of the masses by reducing land tax, repealed indentured labour policies, abolished marriage and childbirth tax and ordered financial relief to the saffron farmers. His efforts have been devoted to the construction of Gurdwara Panja Sahib, in Hasan Abdal, about 48 kilometers from Rawalpindi in 1830.

The author has mentioned towering personalities from the annals of Sikh history in all trials and tribulations that are still a beacon light for numerous believers. Khalsa has beeen a strong edifice and exihibited their capabalites to led and distinguish between good and evil sprearheaded the oppressed and was instrumental in holding their heads in self-respect. Guru Gobind Singh, in the creation of Khalsa enthuses the Sikhs with valour and strength and there seems to be a logical continuation till date in the numerous followers of the Guru who have exhibited the same frevour even at later stage. The book covers at length, countless sacrifices over centuries by the Sikhs on which the edifice of the community is erected on and needs to be preserved for the sake of posterity.

The author through his work inspires the community to redefine and reassess our glorious heritage in a devoted manner. This will go a long way to reform the degenerating practices and reinvigorate the people at large in the present times. Such literary publications champion the ideals of our glorious past and reiterate the undying spirit of Gurus. The teachings and mission of the Gurus and other personalities who upheld their values and exhibited courage to annihilate evil forces are of utmost importance to enthuse the people with same fervour and will enlighten souls and minds, inculcate the feelings of accommodation, mutual trust and sense of national pride in the present times. The historical episodes mentioned in the book will be instrumental in infusing the same essence in the present generations and inspire them to be resolute.

The path of righteousness and ethical values so fervently advocated by our Gurus and the principles ordained in Guru Granth Sahib will provide a firm standing to the people in all epochs. Such writings reinvigorate people and are a valuable asset for the posterity and the efforts of S. Rajinder Singh Jolly are especially appreciable in this regard.

**Dr. Harpreet Kaur*
Associate Prof. & Head, Department of Political Science
Sri Guru Gobind Singh College of Commerce, University of Delhi
& General Secretary, Punjabi Sahit Kala Sangam

Book Review of: *Heritage of Sant Sipahis (Ambassadors of Human Rights)*
&
The Resolute Sikhs
Books by*: *S. Rajinder Singh Singh Jolly
Published by: Jolly Literature House
Printed by: Printwell, 146, Indstrial Focal point, Amritsar
Price: Pl. read and inspire others to read
Books available at:

- S. Makhan Singh, 8/47, Panjabi Bagh West, New Delhi-26
- S. Prof. (Dr.) Harchand Singh Bedi, 608, Bedi House, Park Lane, Dr. Het Ram Colony, Chheharta, Amritsar- 143105
- Pritpal Singh Jolly, A174 Dayanand Colony, Lajpat Nagar IV, New Delhi, 110024
- Shri Purshottam Malik, Rama Gallery, A 178, Lajpat Nagar IV, New Delhi, 110024
- Rajinder P.S. Tattal, 16 York Road, Leyton, London-E105QG

ਸਰਗਮ

ਨਾਵਲ – ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਸਹਿਗਲ

ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ – (ਆਰੋਹੀ)

(ਪਿਛਲੇ ਅੰਕ ਤੋਂ ਅੱਗੇ) -ਨਈਂ, ਏਨਾ ਵਧੀਆ ਤਾਂ ਅਜੇ ਨਈਂ-ਮੈਂ ਤਾਂ ਅਜੇ ਸਿੱਖ ਈ ਰਿਹਾ ਆਂ-' ਰੂਪਾ ਦੀ ਮੰਮੀ ਨੇ ਬੜੇ ਖਿੜੇ ਮੱਥੇ ਸਤਬੀਰ ਦੀ ਨਮਸਤੇ ਦਾ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦਿਆਂ ਰੂਪਾ ਵਲ ਮੁਖ਼ਾਤਿਬ ਹੁੰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ,

-''ਬੇਟੀ, ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਏਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਲੈ ਕੇ ਆ- ਏਹਨਾ ਦਾ ਗਾਣਾ ਵੀ ਸੁਣ ਲਵਾਂਗੇ। ਤੇਰੇ ਖ਼ਾਨ ਸਾਹਿਬ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਦੇ ਘਰ ਜਾਂਦੇ ਹੀ ਨਹੀਂ।'' ਆਪਣੀ ਮੰਮੀ ਦੀ ਗੱਲ ਉੱਤੇ ਖ਼ੁਸ਼ ਹੁੰਦਿਆਂ ਰੂਪਾ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ,

-'ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਕਿਉਂ ਅਜ ਹੀ ਲੈ ਚਲਦੇ ਹਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ-' ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਹ ਸਤਬੀਰ ਵਲ ਮੁਖਾਤਿਬ ਹੋ ਕੇ ਪੁੱਛਣ ਲੱਗੀ,

-'ਕਿਉਂ-ਸਤਬੀਰ ਜੀ ਠੀਕ ਏ- ਤੁਸੀਂ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਚਲ ਰਹੇ ਹੋ ਨਾ?' ਰੂਪਾ ਦੀ ਮੰਮੀ ਅਤੇ ਰੂਪਾ ਵਲੋਂ ਘਰ ਆਉਣ ਦਾ ਸੱਦਾ ਸੁਣ ਕੇ ਸਤਬੀਰ ਇਕ ਦਮ ਕੁੱਝ ਬੌਂਦਲ ਗਿਆ। ਇਕੋ ਦਿਨ ਵਿਚ ਏਨਾ ਕੁਝ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ? ਇਸ ਦੀ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਉਮੀਦ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਤਫ਼ਾਕ ਵੇਖੋ ਕਿ ਉਹ ਰੂਪਾ ਦੇ ਖ਼ਿਆਲ ਨਾਲ ਘਰੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਸੀ ਤੇ ਅੱਗੋਂ ਸੱਚੀਂ ਮੁੱਚੀ ਰੂਪਾ ਮਿਲ ਗਈ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਆਉਣ ਦਾ ਸੱਦਾ ਵੀ ਦੇ ਰਹੀ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਨੂੰ ਲੁਕਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਸਤਬੀਰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ-

-''ਜੀ ਓ ਤਾਂ ਠੀਕ ਏ- ਪਰ ਅਜ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਾਂਗਾ-ਫਿਰ ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਜ਼ਰੂਰ ਆਵਾਂਗਾ-'' ਸਤਬੀਰ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਅਣਚਾਹੇ ਸ਼ਬਦ ਨਿਕਲ ਹੀ ਗਏ, ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਰੂਪਾ ਪੁੱਛਣ ਲੱਗੀ-

-''ਕਿਉਂ ਅੱਜ ਕੀ ਗੱਲ ਹੈ? ਖ਼ਾਂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਲਈ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਭੇਜਿਆ?''

-''ਹਾਂ ਖ਼ਾਂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਈ ਕੰਮ ਆਇਆ ਵਾਂ। ਬੱਸ ਵਾਪਿਸ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਈ ਚੱਲਿਆ ਸਾਂ-''

ਸਤਬੀਰ ਨੇ ਝੂਠ ਮੂਠ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ, ਤਾਂ ਰੂਪਾ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ-

-''ਚੰਗਾ ਫਿਰ ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਜ਼ਰੂਰ ਆਉਣਾ-'' ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਮਾਵਾਂ ਧੀਆਂ ਕਾਰ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਲ ਕੇ ਬੈਠਣ ਲੱਗੀਆਂ ਤਾਂ ਰੂਪਾ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ-

-''ਸਤਬੀਰ ਜੀ ਤੁਸੀਂ ਗੋਲ ਮਾਰਕੀਟ ਵਲ ਖ਼ਾਂ ਸਾਹਿਬ ਕੋਲ ਹੀ ਜਾਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਆਵੋ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਹੀ ਚਲੋ ਅਸੀਂ ਗੋਲ ਮਾਰਕੀਟ ਵਲੋਂ ਹੋ ਕੇ ਹੀ ਜਾ ਰਹੇ ਹਾਂ''

-''ਜੀ ਬਹੁਤ ਅੱਛਾ-'' ਕਹਿ ਕੇ ਸਤਬੀਰ ਸੁੱਕੇ ਜਿਹੇ ਮੂੰਹ ਵਾਲੇ ਡਰਾਈਵਰ ਦੇ ਨਾਲ ਵਾਲੀ ਸੀਟ ਉੱਤੇ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਰੂਪਾ ਤੇ ਉਸਦੀ ਮੰਮੀ ਪਿਛਲੀ ਸੀਟ ਉੱਤੇ ਬੈਠ ਗਈਆਂ। ਕਾਰ ਸਟਾਰਟ ਹੋ ਕੇ ਪੰਜਾਂ ਮਿੰਟਾਂ ਵਿਚ ਗੋਲ ਮਾਰਕੀਟ ਪੁੱਜ ਗਈ ਜਿਥੇ ਕਹਿਕੇ ਸਤਬੀਰ ਨੇ ਕਾਰ ਰੁਕਵਾ ਲਈ ਤੇ ਕਾਰ ਵਿਚੋਂ ਉਤਰ ਕੇ ਰੂਪਾ ਤੇ ਉਸਦੀ ਮੰਮੀ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕੀਤਾ।

ਘਰ ਵਲ ਜਾਂਦਿਆਂ, ਹਾਂ, ਘਰ ਵਲ ਹੀ- ਹੁਣ ਉਸਤਾਦ ਚਾਂਦ ਖ਼ਾਨ ਦਾ ਘਰ ਹੀ ਉਸਦਾ ਘਰ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਪਿਛਲੇ ਤਿੰਨ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਉਹ ਸਵੇਰੇ ਤੋਂ ਸ਼ਾਮ ਤੱਕ ਉਸਤਾਦ ਚਾਂਦ ਖ਼ਾਨ ਕੋਲ ਹੀ ਰਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਬਸ ਰਾਤ ਨੂੰ ਸੌਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਘਰ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਸਵੇਰ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਆ ਜਾਂਦਾ। ਉਹ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਸੀ- ਕਿਧਰੇ ਇਹ ਸੁਪਨਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ- ਅੱਜ ਸਵੇਰੇ ਹੀ ਉਸਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਰੂਪਾ ਲਈ ਪਿਆਰ ਭਾਵਨਾ ਉਮਡ ਪਈ ਅਤੇ ਰੂਪਾ ਦੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਉਹ ਬੇਕਲ ਹੋਣ ਲਗ ਪਿਆ- ਇਕ ਟੀਸ ਜਿਹੀ ਉਸ ਦੇ ਸੀਨੇ ਵਿਚ ਧੜਕ ਉਠੀ, ਇਸੇ ਟੀਸ ਦੀ ਤਲਾਫ਼ੀ ਲਈ ਹੀ ਉਹ ਬਿਨਾਂ ਕੁਝ ਸੋਚੇ ਸਮਝੇ ਆਪ ਮੁਹਾਰੇ ਬੱਸ ਸਟਾਪ ਉੱਤੇ ਆ ਖੜਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਬਸ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਫਿਰ ਰੀਗਲ ਤਕ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇੱਤਫ਼ਾਕ ਵੇਖੋ ਕਿ ਉਥੇ ਹੀ ਰੂਪਾ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਇਸ ਮੁਲਾਕਾਤ ਨੇ ਅੱਗੇ ਵਾਸਤੇ ਮਿਲਣ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਵੀ ਜਾਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਪਹਿਲੇ ਹੀ ਮਿਥਿਆ ਹੋਵੇ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਇਨਸਾਨ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਕੁਦਰਤ ਕਿਵੇਂ ਸਾਜ਼ਗਾਰ ਸਾਬਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਆਪ ਮੁਹਾਰੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਸੰਵਰਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਿਛਲੇ ਤਿੰਨ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਰੂਪਾ ਉਸਤਾਦ ਚਾਂਦ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਘਰ ਸੰਗੀਤ ਸਿੱਖਣ ਲਈ ਆਉਂਦੀ ਰਹੀ ਪਰ ਸਤਬੀਰ ਦਾ ਕਦੇ ਵੀ ਉਸ ਵਲ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਗਿਆ। ਅਜ ਇਕ ਦਮ ਉਸਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਰੂਪਾ ਲਈ ਪਿਆਰ ਦਾ ਜਜ਼ਬਾ ਉਮਡ ਪਿਆ ਤੇ ਫਿਰ ਇਸ ਵਿਛੋੜੇ ਦੀ ਟੀਸ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਬਿਨਾਂ ਕੁਝ ਸੋਚੇ ਸਮਝੇ ਉਹ

ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਆਇਆ ਤੇ ਅੱਗੋਂ ਸਚੀ ਮੁੱਚੀ ਰੂਪਾ ਹੀ ਮਿਲ ਗਈ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਚਮਤਕਾਰੀ ਖੇਡ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਹੋਰ ਕੀ ਹੈ?

ਸਤਬੀਰ ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਵਿਚ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਇਸ ਖੇਡ ਉੱਤੇ ਖੀਵਾ ਹੁੰਦਾ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਜਿਸ ਕੁਦਰਤ ਨੇ ਉਸ ਨਾਲ ਇਹ ਖੇਡ ਅਰੰਭੀ ਹੈ ਉਹ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਸ ਮੁਕਾਮ ਉੱਤੇ ਕੀ ਰੰਗ ਦਿਖਾ ਦੇਵੇ? ਸਤਬੀਰ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਈ ਰਲਵੇਂ ਮਿਲਵੇਂ ਭਾਵ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਆਪਣੀ ਹੀ ਧੁਨ ਵਿਚ ਮਸਤ ਜਦੋਂ ਉਹ ਘਰ ਦੀਆਂ ਪੌੜੀਆਂ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਨੂੰ ਧਕ ਕੇ ਖੋਲ੍ਹਦਾ ਹੋਇਆ ਅੰਦਰ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਅਗੇ ਖ਼ਾਨ ਸਾਹਿਬ ਤਾਨਪੁਰਾ ਲੈ ਕੇ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਸਤਬੀਰ ਨੂੰ ਵੇਖਦਿਆਂ ਹੀ ਉਹ ਪੁੱਛਣ ਲੱਗੇ,

-'ਅਰੇ ਬਈ ਸਤਬੀਰ, ਯੇਹ ਯਕਾਯਕ ਕਹਾਂ ਗਾਇਬ ਹੋ ਗਏ ਥੇ?'

-'ਕਹੀਂ ਨਹੀਂ ਜੀ-ਵੈਸੇ ਹੀ ਜ਼ਰਾ ਕੱਨਾਟ ਪਲੇਸ ਤਕ ਚਲਾ ਗਿਆ ਥਾ।'

-''ਕੱਨਾਟ ਪਲੇਸ? ਵੋਹ ਕਿਸ ਲੀਏ?''

-''ਬਸ ਵੈਸੇ ਹੀ-।'' ਸਤਬੀਰ ਕੀ ਦੱਸਦਾ? ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਅੱਗੋਂ ਕੁਝ ਨਾ ਬੋਲਿਆ ਤਾਂ ਖ਼ਾਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵੀ ਪੁੱਛਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਾ ਸਮਝੀ ਅਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ-

''ਵੋਹ ਤੁਮਹਾਰੇ ਚੱਚਾ ਜਾਨ ਆਏ ਥੇ। ਪੂਛ ਰਹੇ ਥੇ ਕਿ ਤੁਮਹਾਰਾ ਰਿਆਜ਼ ਕੈਸੇ ਚਲ ਰਹਾ ਹੈ।''

-''ਚੱਚਾ ਜਾਨ ! ਕਬ....?'' ਚਾਚੇ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਸੁਣਦਿਆਂ ਹੀ ਸਤਬੀਰ ਨੇ ਖ਼ਾਨ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਚਾਚਾ ਕੀ ਕਹਿ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਠਹਿਰੇ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ?'' ਤਾਂ ਖ਼ਾਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਜਲਦੀ ਵਿਚ ਸਨ ਇਸ ਲਈ ਜ਼ਿਆਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ। ਤੈਨੂੰ ਘਰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਕਹਿ ਗਏ ਸਨ।

ਸਤਬੀਰ ਦਾ ਘਰ ਕਰੋਲ ਬਾਗ ਦੇ ਏਰੀਏ ਵਿਚ ਅਜਮਲ ਖ਼ਾਂ ਰੋਡ ਨਾਲ ਲਗਦੀ ਇਕ ਗਲ਼ੀ ਵਿਚ ਸੀ। ਜਿਥੇ ਉਸ ਦਾ ਪਿਤਾ ਅਮਰ ਸਿੰਘ, ਉਸਦੇ ਭਰਾ ਤੇ ਮਾਂ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਰਣਜੀਤ ਚਾਚਾ ਵੀ ਨਾਲ ਹੀ ਇਕ ਵੱਖਰੇ ਘਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਰਣਜੀਤ ਚਾਚੇ ਦੀ ਆਪਣੀ ਕੋਈ ਔਲਾਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਉਸਨੂੰ ਕੋਈ ਵਧੇਰੇ ਚਿੰਤਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਬੜਾ ਹੀ ਫ਼ਰਾਖ਼-ਦਿਲ ਤੇ ਖੁਲ੍ਹੇ ਡੁਲ੍ਹੇ ਸੁਭਾਅ ਦਾ ਆਦਮੀ ਸੀ। ਉੱਚਾ ਲੰਮਾ ਕੱਦ, ਤਿੱਖੇ ਨੈਣ-ਨਕਸ਼ਾਂ ਵਾਲਾ ਲੰਬੂਤਰਾ ਚਿਹਰਾ ਜਿਸ ਦੇ ਇਰਦ ਗਿਰਦ ਭੂਰੀ ਭੂਰੀ ਮਹੀਨ ਜਿਹੀ ਦਾਹੜੀ ਉਭਰੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੱਟ ਦੇ ਕੇ ਪਿਸ਼ੌਰੀ ਪੱਗ ਬੰਨ੍ਹਦਾ ਸੀ ਪਰ ਜਦੋਂ ਤੋਂ ਉਹ ਸਕੂਲ ਮਾਸਟਰ ਲਗਿਆ ਸੀ, ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੱਗੜੀ ਦਾ ਸਟਾਈਲ ਹੀ ਬਦਲ ਲਿਆ ਸੀ ਤੇ ਹੁਣ ਉਹ ਗੋਲ ਜਿਹੀ ਪਟਿਆਲਾ ਸ਼ਾਹੀ ਪੱਗ ਬੰਨ੍ਹਦਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਹ ਪਿਸ਼ੋਰੀ ਬਿਰਾਦਰੀ ਦਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਵਿਚ ਇਕ ਕਲੰਦਰੀ ਜਿਹੀ ਸੀ। ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸ਼ੌਂਕ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦੁਨਿਆਵੀ ਫਿਕਰਾਂ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਬੇਨਿਆਜ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਕਹਿਣ ਨੂੰ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਇਆ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਦੁਨੀਆਦਾਰੀ ਤੋਂ ਕੋਹਾਂ ਦੂਰ ਸੀ। ਸੰਗੀਤ, ਨਾਟਕ, ਨ੍ਰਿੱਤ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਬਸ, ਉਸ ਦੇ ਇਹੋ ਸ਼ੌਂਕ ਸਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਘਰ ਬੈਠਾ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਅਤੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਜਦੋਂ ਕੁਝ ਥਕਾਵਟ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਤਰੋ ਤਾਜ਼ਾ ਹੋਣ ਲਈ ਰਿਕਾਰਡ ਪਲੇਅਰ ਉਤੇ ਕੋਈ ਕਲਾਸੀਕਲ ਰਿਕਾਰਡ ਸੁਣਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ। ਦਿੱਲੀ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਵੀ ਕੋਈ ਸੰਗੀਤ ਜਾਂ ਨ੍ਰਿੱਤ ਦਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਰਣਜੀਤ ਚਾਚਾ ਉਥੇ ਹਾਜ਼ਿਰ ਹੁੰਦਾ। ਸ਼ਹਿਰ ਦੀਆਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਵਿਚ ਉਹ ਪੇਸ਼ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ। ਕੰਮ ਕਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਵੀ ਉਸਨੂੰ ਕੋਈ ਏਨੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਕਰੋਲ ਬਾਗ਼ ਵਿਚ ਹੀ ਉਸ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਦੁਕਾਨਾਂ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਿਰਾਇਆ ਹੀ ਏਨਾ ਆਉਂਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਰਣਜੀਤ ਅਤੇ ਉਸਦੀ 'ਇਕਲੌਤੀ' ਪਤਨੀ ਦਾ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਖ਼ਰਚ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਰਿਕਾਰਡ ਖ਼ਰੀਦਣ ਅਤੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਰਸਾਲੇ ਖ਼ਰੀਦਣ ਉੱਤੇ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਸਤਬੀਰ ਦਾ ਇਕ ਚਾਚਾ ਹੋਰ ਵੀ ਸੀ, ਪਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲਗਾਓ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰਣਜੀਤ ਚਾਚੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸੀ। ਰਣਜੀਤ ਵੀ ਸਤਬੀਰ ਨੂੰ ਬੜਾ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਦੋਸਤਾਂ ਵਾਲੇ ਸਲੂਕ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਰਣਜੀਤ ਚਾਚੇ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਤਬੀਰ ਸੰਗੀਤ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਵੱਲ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਤਬੀਰ ਦਾ ਆਪਣਾ ਪਿਤਾ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਜੋ ਮੋਤੀਆ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਮੋਟਰ ਪਾਰਟਸ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਕਲਾ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਤੋਂ ਕੋਹਾਂ ਦੂਰ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਰਣਜੀਤ ਦਾ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਵਿਹਲਿਆਂ ਬੈਠ ਕੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹਨਾ ਤੇ ਸੰਗੀਤ ਸੁਣਨਾ ਜ਼ਰਾ ਵੀ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਰਣਜੀਤ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਦਤਾਂ ਤੋਂ ਨੱਕ ਮੂੰਹ

ਵੱਟਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਹੁਣ ਜਦੋਂ ਉਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਪੁੱਤਰ ਸਤਬੀਰ ਵੀ ਇਸੇ ਰਸਤੇ ਪੈ ਗਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਰਣਜੀਤ ਉੱਤੇ ਹੋਰ ਵੀ ਖਿੱਝ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪਈ ਸੀ। ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਇਸ ਖਿੱਝ ਦਾ ਰਣਜੀਤ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੈਂਦਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਰਣਜੀਤ ਕਿਸੇ ਗਲੋਂ ਉਸ ਦਾ ਮੁਥਾਜ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਸਤਬੀਰ ਬਾਰੇ ਉਹ ਕਦੇ ਕਦੇ ਰਣਜੀਤ ਨਾਲ ਬਹਿਸਣ ਲਗਦਾ ਕਿ ਤੂੰ ਇਸ ਨੂੰ ਕਿਹੜੇ ਡੂੰਮਾਂ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਲਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਸੰਗੀਤ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਡੂੰਮ ਤੇ ਮਿਰਾਸੀ ਕਹਿ ਕੇ ਨਿੰਦਦਾ ਤਾਂ ਰਣਜੀਤ ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਦੇਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਤਾਂ ਫਿਰ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਉਸਦਾ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਾ ਹੁੰਦਾ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਉਹ ਕੀ ਬੋਲ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਰਣਜੀਤ ਉਸ ਨੂੰ ਦੱਸਦਾ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੇ ਰਾਗ ਤੇ ਨਾਦ ਨੂੰ ਬੜੀ ਮਹਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ -

'ਰਾਗ ਨਾਦੁ ਸਭੁ ਸਚੁ ਹੈ ਕੀਮਤ ਕਹੀ ਨ ਜਾਇ॥

ਰਾਗੈ ਨਾਦੈ ਬਹੁਰਾ ਇਨਹੀ ਹੁਕਮ ਨਾ ਬੁਝਿਆ ਜਾਇ॥

ਰਣਜੀਤ ਦੀਆਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਨਿਰੁੱਤਰ ਜਿਹਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਹੁਣ ਜਿਥੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਗੱਲ ਆ ਜਾਵੇ ਉਥੇ ਭਲਾ ਗੁਰੂ ਘਰ ਵਿਚ ਸ਼ਰਧਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਕੀ ਬੋਲ ਸਕਦਾ ਸੀ? ਉਹ ਰਣਜੀਤ ਨਾਲ ਬਹਿਸ ਨਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੋਇਆ ਆਪਣੀ ਹਿੰਦਕੋ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਕਹਿਣ ਲਗਦਾ-

-''ਓ ਤਾਂ ਠੀਕ ਏ-ਸ਼ੋ, ਮੈਂ ਕੇਨਾਂ ਵਾਂ ਚੇ ਕੁਝ ਕੰਮਕਾਰ ਬੀ ਕਰੇ-ਇੰਜੀ ਚੱਟੀ ਸੰਗੀਤ ਨਾਲ ਤਾਂ ਕੁਜ ਨੀ ਬਣਦਾ ਵੇ-।'' ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਦੀ ਗੱਲ ਦਾ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦਿਆਂ ਰਣਜੀਤ ਕਹਿੰਦਾ-

-''ਸੰਗੀਤ ਸਿੱਖ ਕੇ ਬੀ ਓਅ ਬੋਤ ਸਾਰੇ ਪੈਸੇ ਕਮਾ ਸਕਦਾ ਵੇ- ਤੁਸੀਂ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਏਜਾ ਨੀਵਾਂ ਕਿਉਂ ਸਮਝਦੇ ਓ-? ਇਹ ਤਾਂ ਮਾਹਰਾਜ ਦੀ ਦਾਤ ਵੇ, ਜੇੜ੍ਹੀ ਕਿਸੇ ਵਿਰਲੇ ਨੋ ਮਿਲਦੀ ਵੇ- 'ਜਿਸ ਭਾਵੈ ਤਿਸ ਦੇਹ।'

ਰਣਜੀਤ ਫਿਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਟੁਕ ਦੇ ਕੇ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਲਾਜਵਾਬ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਾ ਸੁੱਝਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ-

-''ਅਲਾ ਨੋ ਫੇਰ ਤੁਈ ਸਮਜਾਸ-ਅਸਾਡੀ ਤਾਂ ਨੀ ਸੁਣਦਾ ਵੇ।'' ਤਾਂ ਅੱਗੋਂ ਰਣਜੀਤ ਕਹਿੰਦਾ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਜ਼ਰਾ ਵੀ ਫ਼ਿਕਰ ਨਾ ਕਰੋ। ਸਭ ਕੁਝ ਆਪੇ ਠੀਕ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ।

ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦੋ ਪੁੱਤਰ ਹੋਰ ਵੀ ਸਨ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਸਤਬੀਰ ਬਾਰੇ ਉਸਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਚਿੰਤਾ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਹ ਦੋਹੇਂ ਪੁੱਤਰ ਉਸਦੀ ਆਗਿਆ ਵਿਚ ਸਨ ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਦੁਕਾਨ ਉੱਤੇ ਹੱਥ ਵਟਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਉਸਦਾ ਕੰਮਕਾਰ ਵੀ ਠੀਕ ਰਿੜ੍ਹ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜੇ ਕੰਮਕਾਰ ਕੁਝ ਠੀਕ ਨਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਸਤਬੀਰ ਉੱਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਖਿੱਝਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਤਬੀਰ ਉਸਦਾ ਵੱਡਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ ਅਤੇ ਵੱਡੇ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਛੋਟਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਫ਼ਰਜ਼ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਕੰਮਕਾਰ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰੇ। ਕੰਮਕਾਰ ਠੀਕ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਘਰ ਵਿਚ ਪੈਸੇ ਵਲੋਂ ਕੋਈ ਤੰਗੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਿਛਲੇ ਤਿੰਨ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਸਤਬੀਰ, ਉਸਤਾਦ ਚਾਂਦ ਖ਼ਾਨ ਕੋਲ ਸੰਗੀਤ ਸਿੱਖ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਹਫ਼ਤੇ ਜਾਂ ਪੰਦਰਾਂ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਚਾਚਾ ਰਣਜੀਤ ਉਸ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਲੈਣ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਰਿਆਜ਼ ਕਿਵੇਂ ਚਲ ਰਿਹਾ ਹੈ?

ਪਿਛਲੇ ਕਈ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਅਮਰ ਸਿੰਘ, ਰਣਜੀਤ ਨੂੰ ਇਹ ਪੁੱਛ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਸਤਬੀਰ ਹੋਰ ਕਿੰਨੀ ਦੇਰ ਤਕ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਗੀਤ ਸਿੱਖਦਾ ਰਹੇਗਾ। ਜੇ ਉਹ ਕੋਈ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਜਦੋਂ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਪਏਗੀ ਤਾਂ ਆਪੇ ਕੁੱਝ ਨਾ ਕੁੱਝ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏਗਾ। ਸਤਬੀਰ ਵੱਡਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਪਹਿਲੇ ਉਸਦਾ ਵਿਆਹ ਹੋਵੇਗਾ ਤਾਂ ਹੀ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਛੋਟਿਆਂ ਦਾ ਹੋ ਸਕੇਗਾ।

ਸਤਬੀਰ ਦੇ ਵਿਆਹ ਦੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਰਣਜੀਤ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਟਾਲਦਾ ਰਿਹਾ ਪਰ ਜਦੋਂ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਕੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਛੋਟਿਆਂ ਦਾ ਵੀ ਕੁੱਝ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਸਤਬੀਰ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਕੇ ਪੁੱਛ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਰਣਜੀਤ ਉਚੇਚੇ ਤੌਰ ਉਤੇ ਸਤਬੀਰ ਕੋਲ ਗਿਆ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਸਤਬੀਰ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸਤਾਦ ਦੇ ਘਰ ਨਾ ਮਿਲਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਲਈ ਸੁਨੇਹਾ ਛੱਡ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਘਰ ਆ ਕੇ ਮਿਲ ਜਾਵੇ।(ਚਲਦਾ)

144/8, ਅਰੋੜਿਆਂ ਵਾਲੀ ਗਲੀ, ਨੇੜੇ ਸੈਫਾਬਾਦੀ ਗੇਟ, ਪਟਿਆਲਾ-147001, ਮੋਬਾ. 98154-78936

ਸੁਰ ਲਿਪੀ– ਰਾਗ ਸਰਸਵਤੀ ਮਲ੍ਹਾਰ

ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ (ਕਰਤਾ ਰਾਗਾਂਜਲੀ) WWW.GURBANIRAAGS.COM

| 0 | 3 | x | 2 |

ਦਰਬਾਰੀ ਕਾਨੜਾ (ਝੱਪ ਤਾਲ)

ਸਾਜਨਾ ਸੰਤ ਆਉ ਮੇਰੈ ॥੧॥ ਰਹਾਉ ॥
ਆਨਦਾ ਗੁਨ ਗਾਇ ਮੰਗਲ ਕਸਮਲਾ ਮਿਟਿ ਜਾਹਿ ਪਰੇਰੈ ॥੧॥
ਸੰਤ ਚਰਨ ਧਰਉ ਮਾਥੈ ਚਾਂਦਨਾ ਗ੍ਰਿਹਿ ਹੋਇ ਅੰਧੇਰੈ ॥੨॥
ਸੰਤ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਕਮਲੁ ਬਿਗਸੈ ਗੋਬਿੰਦ ਭਜਉ ਪੇਖਿ ਨੇਰੈ ॥੩॥
ਪ੍ਰਭ ਕ੍ਰਿਪਾ ਤੇ ਸੰਤ ਪਾਏ ਵਾਰਿ ਵਾਰਿ ਨਾਨਕ ਉਹ ਬੇਰੈ ॥੪॥ (ਕਾਨੜਾ ਮਹਲਾ ੫)

ਅਸਥਾਈ

[ਗ]ਰ	–	[ਸ]ਰ	–	–	ਸ	–	ਸ	ਨ਼	ਸ
ਸਾ	ऽ	ਜ	ऽ	ऽ	ਨਾ	ऽ	ਸੰ	ऽ	ਤ
[ਸ]ਧ਼	–	ਨ਼	–	ਧ਼	[ਧ]ਸ	–	ਸ	–	–
ਆ	ऽ	ਉ	ऽ	ऽ	ਮੇ	ऽ	ਰੈ	ऽ	ऽ

[ਸ]ਰ	–	ਰ	–	–	[ਮ]ਗੁ	–	ਮ	–	ਪ
ਆ	ऽ	ਨ	ऽ	ऽ	ਦਾ	ऽ	ਗੁ	ऽ	ਨ
[ਮ]ਗੁ	–	ਮ	–	ਗੁ	[ਸ]ਰ	–	ਸ	–	ਸ
ਗਾ	ऽ	ਇ	ऽ	ऽ	ਮੰ	ऽ	ਗ	ऽ	ਲ
ਮ	–	ਪ	–	ਪ	[ਪ]ਧੁ	–	ਨੁ	[ਨ]ਪ	ਪ
ਕ	ऽ	ਸ	ऽ	ਮ	ਲਾ	ऽ	ਮਿ	ऽ	ਟ
[ਮ]ਗੁ	–	ਗੁ	–	ਮ	[ਸ]ਰ	–	ਸਨੁ	ਧੁਨੁ	ਨੁਸ
ਜਾ	ऽ	ਹਿ	ऽ	ਪ	ਰੇ	ऽ	ਰੇऽ	ऽऽ	ऽऽ
x		2			0		3		

ਅੰਤਰਾ

ਮ	–	ਪ	–	ਪ	[ਪ]ਧੁ	ਧੁ	ਨੁ	–	ਧੁ
ਸੰ	ऽ	ऽ	ऽ	ਤ	ਚ	ਰ	ਨ	ऽ	ऽ
[ਪ]ਸੰ	–	[ਨ]ਧੁ	–	ਨੁ	[ਧ]ਰੰ	–	ਸੰ	–	–
ਧ	ऽ	ਰ	ऽ	ਉ	ਮਾ	ऽ	ਥੈ	ऽ	ऽ
[ਸੰ]ਰੰ	–	ਰੰ	–	–	[ਰੰ]ਗੁੰ	ਮੰ	ਰੰਰੰ	–	ਸੰ
ਚਾ	ऽ	ਦ	ऽ	ऽ	ਨਾ	ऽ	ਗ੍ਰਿਹ	ऽ	ऽ
[ਸੰ]ਗੁ	–	ਮ	–	ਗੁ	ਰ	ਸ	ਰਸ	ਨੁਧੁ	ਨੁਸ
ਹੋ	ऽ	ਇ	ऽ	ਅੰ	ਧੇ	ऽ	ਰੈऽ	ऽऽ	ऽऽ
x		2			0		3		

ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ

ਰਾਗ ਸਰਸਵਤੀ ਮਲ੍ਹਾਰ (ਤਿੰਨ ਤਾਲ)

ਜਿਨਿ ਧਨ ਪਿਰ ਕਾ ਸਾਦੁ ਨ ਜਾਨਿਆ ਸਾ ਬਿਲਖ ਬਦਨ ਕੁਮਲਾਨੀ॥

The soul-bride who has not known delight with her Husband Lord, shall weep and wail with a wretched face.

ਭਈ ਨਿਰਾਸੀ ਕਰਮ ਕੀ ਫਾਸੀ ਬਿਨੁ ਗੁਰ ਭਰਮਿ ਭੁਲਾਨੀ॥੧॥

She becomes hopeless, caught in the noose of her own karma; without the Guru, she wanders deluded by doubt. ||1||

ਬਰਸੁ ਘਨਾ ਮੇਰਾ ਪਿਰੁ ਘਰਿ ਆਇਆ॥

So rain down, O clouds. My Husband Lord has come home.

ਬਲਿ ਜਾਵਾਂ ਗੁਰ ਅਪਨੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਜਿਨਿ ਹਰਿ ਪ੍ਰਭੁ ਆਣਿ ਮਿਲਾਇਆ ॥੧॥ਰਹਾਉ॥

I am a sacrifice to my Guru, who has led me to meet my Lord God. ||1||Pause||

ਨਉਤਨ ਪ੍ਰੀਤਿ ਸਦਾ ਠਾਕੁਰ ਸਿਉ ਅਨਦਿਨੁ ਭਗਤਿ ਸੁਹਾਵੀ॥

My love, my Lord and Master is forever fresh; I am embellished with devotional worship night and day.

ਮੁਕਤਿ ਭਏ ਗੁਰਿ ਦਰਸੁ ਦਿਖਾਇਆ ਜੁਗਿ ਜੁਗਿ ਭਗਤਿ ਸੁਭਾਵੀ॥੨॥

I am liberated, gazing on the Blessed Vision of the Guru's Darshan. Devotional worship has made me glorious and exalted throughout the ages. ||2||

ਹਮ ਥਾਰੇ ਤ੍ਰਿਭਵਣ ਜਗੁ ਤੁਮਰਾ ਤੂ ਮੇਰਾ ਹਉ ਤੇਰਾ॥

I am Yours; the three worlds are Yours as well. You are mine, and I am Yours.

ਸਤਿਗੁਰਿ ਮਿਲਿਐ ਨਿਰੰਜਨੁ ਪਾਇਆ ਬਹੁਰਿ ਨ ਭਵਜਲਿ ਫੇਰਾ ॥੩॥

Meeting with the True Guru, I have found the Immaculate Lord; I shall not be consigned to this terrifying world-ocean ever again. ||3||

ਅਪੁਨੇ ਪਿਰ ਹਰਿ ਦੇਖਿ ਵਿਗਾਸੀ ਤਉ ਧਨ ਸਾਚੁ ਸੀਗਾਰੋ॥

If the soul-bride is filled with delight on seeing her Husband Lord, then her decorations are true.

ਅਕੁਲ ਨਿਰੰਜਨ ਸਿਉ ਸਚਿ ਸਾਚੀ ਗੁਰਮਤਿ ਨਾਮੁ ਅਧਾਰੋ॥੪॥

With the Immaculate Celestial Lord, she becomes the truest of the true. Following the Guru's Teachings, she leans on the Support of the Naam. ||4||

ਮੁਕਤਿ ਭਈ ਬੰਧਨ ਗੁਰਿ ਖੋਲੇ ਸਬਦਿ ਸੁਰਤਿ ਪਤਿ ਪਾਈ॥

She is liberated; the Guru has untied her bonds. Focusing her awareness on the Shabad, she attains honor.

ਨਾਨਕ ਰਾਮ ਨਾਮੁ ਰਿਦ ਅੰਤਰਿ ਗੁਰਮੁਖਿ ਮੇਲਿ ਮਿਲਾਈ॥੫॥੪॥

O Nanak, the Lord's Name is deep within her heart; as Gurmukh, she is united in His Union. ||5||4||

(ਮਲਾਰ ਮਹਲਾ ੧)